

ONDERWIJS IN DE CHRISTELIJKE RELIGIE

DE REMONSTRANTSE
CATECHISMUS VAN 1640

Tekst met inleiding en vertaling

Den Haag 2019

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord.....	3
Bibliografie	7
Inleiding.....	9
Verantwoording	33
Tekst en vertaling	36

AAN DE WELWILLENDE LEZER

Toen in 1640 het *Onderwijs in de christelijke religie* verscheen als handboekje voor het godsdienstonderwijs aan de remonstrantse jeugd, verzochtte de Leidse hoogleraar Abraham Heydanus dat deze publicatie een onnodig oprakelen van oude, liever snel te vergeten onenigheid was. Zouden we er met zijn allen niet veel beter aan doen, zo schreef hij in het voorwoord van zijn *Proeve ende weer-legginghe van de remonstrantse catechismi*, het voorgevallene te vergeten en vergeven en alle twisten en onenigheid te 'begraven in 't vyer der liefde'? Alle onrust en ongemak, al het voorgevallene toe te schrijven aan de historische noodzaak van die tijden?

Al snel na deze vriendelijke en zoetgevooisde woorden, begon Heydanus uit een ander vaatje te tappen. Vergeven en vergeten blijkt voor hem te zijn neergekomen op de hoop dat de remonstranten zich nu eindelijk bij hun verlies hadden neergelegd en vooral nooit meer iemand met hun in zijn ogen bedenkelijke theologie zouden lastig vallen. De verschijning van de *Onderwysinge* had bij hem, zo schreef hij, die hoop teniet gedaan. Het was hun niet genoeg geweest hun *Belijdenis* van 1621 uit te geven, die gelukkig veel te moeilijk was voor de gewone man. Aangezien zij

noch daer-en-boven hebben willen alle het selve door eene populaire wijze van doen, in forme van een *Catechismus*, het gemeyne volck inprenten, om alsoo haer vergift wat te breeder ende te sorgelicker te verspreyden, en hare ongesontheyt te brengen tot alle de leeden,

had Heydanus besloten dit boekje eens grondig te ontleden en weerleggen—in een gedetailleerde recensie van ongeveer 500 bladzijden.

Als typisch specimen van 17de-eeuwse polemieek is Heydanus' *Proeve* voor moderne lezers in zijn gedetailleerdheid, verdachtmakerij en gelijkhebberij slecht verteerbaar. Het antwoord erop, van de remonstrantse hoogleraar Episcopius, de theologische leider van de remonstranten na de dood van Arminius, is minstens zo gedetailleerd en vermoeiend, maar biedt althans nog enig vermaak door de smakelijke stijl en vlijmscherpe humor (zij het, het moet gezegd, meer dan eens tegen de persoon van Heydanus gericht).

Toch is de *Proeve* een memorabel stuk, omdat het afsluit met een hoofdstuk, getiteld 'Oordeel over de gantsche leere der remonstranten,' waarin de Leidse hoogleraar het essentiële verschil onderzocht tussen wat hij de gereformeerde leer noemde enerzijds (de remonstranten spraken misprijzend van de 'calvinistische' leer), en het remonstrants theologiseren anderzijds. Hij zocht dat verschil niet alleen in de concrete inhoud, maar vooral ook in de wijze van benadering van de materie. Deze wat meer abstracte vraagstelling is veel vruchtbaarder gebleken voor een goed begrip van de aard van het conflict, dan de haarkloverijen waarmee het gewoonlijk werd uitgevochten—haarkloverijen, overigens, die wel tot fysiek geweld, verbanning, plundering, gevangenschap en moord hadden geleid.

Heydanus bevond dat de scheiding der geesten optrad op het punt van de verhouding tussen rede en openbaring, en tussen begrijpen en geloven. Hij zag (en keurde af) dat de remonstranten alleen die geloofspunten voor bindend wilden houden, waarvan de waarheid voor het verstand en de rede overtuigend was. Daarmee gaven ze zijns inziens aan de rede voorrang boven de openbaring, en lieten ze geen ruimte voor wat hij noemde het 'mysterieuze,' die dingen die misschien wel ondoorgrondelijk, maar toch waarachtig waren. Omdat de remonstranten ook nog eens insisterden op de mogelijkheid dat hun overtuigingen aan hun tijd waren gebonden, en door nieuwe inzichten veranderd of achterhaald konden worden, legden zij volgens Heydanus de bijl aan de wortel van het christelijke geloof.

De meeste moderne lezers zullen vinden dat het *Onderwijs in de christelijke religie* in het aanvaarden van 'mysterieuze' zaken nog behoorlijk ver gaat. De drieëenheid, de maagdelijke geboorte, de wonderen van Jezus en zijn apostelen, de lichamelijke opstanding, de realiteit van hel en duivel, al deze zaken worden als onbetwistbare waarheden gepresenteerd. Hun zekerheid stoelde op wat zij als de unieke en onbetwifelbare bron van het christelijke geloof beschouwden, de bijbel. Wie de bijbel in redelijkheid en onbevangenheid leest, zo meenden zij, moet wel overtuigd worden van de betrouwbaarheid van haar boodschap. Alles wat in de bijbel niet of niet zo heel duidelijk staat, is onzeker en daarmee per definitie niet noodzakelijk voor het verkrijgen van het heil.

Het vervolg van deze discussie is bekend, en er schuilt een zekere ironie in dat Episcopius, de architect van de remonstrantse theologie in die

dagen, zonder het te kunnen bevroeden ook een van de belangrijkste wegbereiders van de historisch-kritische benadering van de bijbeluitleg zou blijken. Episcopius stierf in 1643; Descartes' *Discours de la méthode* was in 1637 verschenen; Spinoza's frontale aanval op het bijbelgezag, in zijn *Tractatus theologico-politicus*, verscheen in 1670; Heydanus, dezelfde Heydanus, werd in 1676 (op nagenoeg 80-jarige leeftijd) ontslagen als hoogleraar wegens zijn cartesiaanse sympathieën.

Het *Onderwijs in de christelijke religie* was een samenvatting van de hoofdpunten van de remonstrantse *Belijdenis* van 1621, en week daar geen duimbreed van af. De *Belijdenis* op haar beurt was grotendeels gebaseerd op de colleges van Episcopius die hij in zijn tijd als Leids hoogleraar (van 1610 tot 1619) had gehouden. In die stormachtige 17de eeuw gingen de ontwikkelingen snel, de vrijgeesten waren ontketend, en reeds bij verschijnen in 1640 had het *Onderwijs* in zekere zin iets behoudends.

Op ons moderne lezers komt het *Onderwijs in de christelijke religie* daarentegen regelrecht ouderwets voor. Waarom zou u, welwillende lezer, er nog kennis van willen nemen? In de eerste plaats is het een waardevolle bron voor de lezer met historische belangstelling, die hier in kort bestek en in betrekkelijk eenvoudige woorden (immers bedoeld voor de schoolgaande jeugd) uit de eerste hand kennis kan nemen van waar het in die nauwelijks begrijpelijke, onvoorstelbaar felle strijd tussen 'rekkelijken' en 'preciezen' nu precies over ging.

Verder en vooral beveel ik het in uw aandacht aan, omdat ik meen dat het, in al zijn tijdgebondenheid, een zowel verfrissende als inspirerende functie kan hebben. Verfrissend, door de openheid en onbevangenheid waarmee het de inhoud van het christelijke geloof (naar onmiskenbaar protestantse opvatting) benadert. Inspirerend, omdat het dat geloof beschrijft als een positieve en animerende kracht tot het leiden van een goed en deugdzaam leven, in dankbaarheid voor de goede dingen die het leven ons schenkt, in vrede met alle tegenspoed die het ook biedt, en in liefde tot God en onze naasten.

Ten overvloede zij gesteld dat het geenszins mijn bedoeling is de strijd van toen op te rakelen en van nieuwe brandstof te voorzien. Ik verwacht niet dat dit boekje wederom een recensie van 500 pagina's zal opleveren. Je weet nooit waar het *Reformatorisch Dagblad* mee zal komen, maar in mijn ervaring is het allang zover dat de strijdende partijen, of

wat daar van weerszijden van over is, in Heydanus' woorden (maar nu over en weer) vinden dat het tijd ware

om malkanderen aen te mercken tot ontsteking van liefde ende goede wercken, ende dat men alle gegevene ergernissen, oneenigheden, ongerust-makingen ende beroeringen der conscientien, trachtete uyt den wegh te nemen ende voor te komen.

Als deze uitgave daaraan nog verder mocht bijdragen, beschouw ik haar als volkomen geslaagd. Indien minder, moge zij u, welwillende lezer, ten minste strekken tot de andere gestelde doelen.

Johannes Magliano-Tromp,

Den Haag, 16 mei 2019

BIBLIOGRAFIE

Vrijwel alle hier genoemde bronnen van voor 1900 zijn op het internet raadpleegbaar, meestal (maar niet uitsluitend) via books.google.com. Een database van onschatbare waarde, die de juiste links verschaft, is prdl.org. Voor recentere literatuur is gebruik gemaakt van de schatten van de bibliotheek van de Leidse universiteit.

- M.J.H. Aalderink, 'Socinianisme als religie van de rede. De *Diatriba de socinianismo* van de cartesiaanse theoloog Abraham Heidanus,' *Doopsgezinde Bijdragen* 30 (2004), pp. 53-71
- W.J. van Asselt, 'De ontwikkeling van de remonstrantse theologie in de zeventiende eeuw als deel van het internationale calvinisme,' in P.J. Knegtman en P. van Rooden (red.), *Theologen in ondertal. Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam*, Zoetermeer 2003, pp. 39-54
- J. Batelier, *Verantwoordinge tegen Gisberti Voetii remonstrantsche Catechisatie, dat is, Een klare ontdeckinge en wederlegginge van sijne loose en lasterlijcke aenwijssingen inde Catechisatie over den reonstrantschen Catechismus*, Amsterdam 1643
- K. Daugirdas, 'The Biblical Hermeneutics of Socinians and Remonstrants in the Seventeenth Century,' in T.M. van Leeuwen, K.D. Stanglin en M. Tolsma (red.), *Arminius, Arminianism, and Europe. Jacobus Arminius (1559/60-1609)* (Brill's Series in Church History 39), Leiden 2009, pp. 89-113
- S. Episcopius, *Belijdenisse ofte Verklaringhe van 't ghevoelen der leeraren die in de Gheuneerde Neder-landen Remonstranten worden ghenamt, over de voornaemste articulen der christelijcke religie*, z.p. 1621 (Nederlandse vertaling van id., *Confessio*)
- idem*, *Confessio sive Declaratio sententiae pastorum qui in Foederato Belgio remonstrantes vocantur, super praecipuis articulis religionis christianae*, Harderwijk 1622
- idem*, *Vedelius rhapsodus, sive Vindiciae doctrinae remonstratium a criminationibus et calumniis Nicolai Vedelii, S. Theologiae D. et professor in Illustri Schola Daventriensi, quas rhapsodiarum in morem congressit et inscripsit Arcana Arminianismi*, Harderwijk 1633
- idem*, *Antwoort op de Proeve van Abrahamus Heydanus tegen de Onderwysinge in de christelijcke religie, na de Belijdenisse der remonstranten*, Rotterdam 1643
- idem*, 'I.3 De Sacrae Scripturae perspicuitate,' in: *idem*, *Disputationes theologicae tripartitae olim in Academia Leydensi, tum publice, tum privatim duobus collegiis habitae*, Amsterdam 1646, pp. 21-28
- idem*, *Institutiones theologicae*, in *Opera theologica privatis lectionibus Amstelodami traditae*, Amsterdam 1650
- J. Goud, 'Zoek het kind,' *Get Out!*, z.p. 2019, p. 63

- A. Goudriaan, 'The Synod of Dordt on Arminian Anthropology,' in A. Goudriaan en F. van Lieburg (red.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)* (Brill's Series in Church History 49), Leiden 2011, pp. 81-106
- A. de Groot, 'Dirk Rafaëlsz Camphuysen en het socinianisme,' *Doopsgezinde Bijdragen* 30 (2004), pp. 165-179
- A. Heydanus, *Proeve ende weder-legginghe des Remonstrantschen Catechismi*, Leiden 1641
- A. van der Heyden, *De causa Dei, dat is, De sake Godts, verdedight tegen den mensche, ofte Wederlegginge van de Antwoorde van M. Simon Episcopus, wijlen Professor der H. Theologie, op de Proeve des remonstrantschen Catechismi, midtsgaders een digressie tegen het genaemde Klaer ende volkomen schriftuerlick Bericht van Jacob Batelier over de verkiesinghe ende verwerpinge van Jacob en Esau, Rom. cap. IX*, Leiden 1645
- G.J. Hoenderdaal, 'Arminius en Episcopus,' *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 60 (1980), pp. 203-235
- E.J. Kuiper, 'Priester en profeet, broeder en borg. Christologische overwegingen van remonstranten in de zeventiende eeuw,' in J. Goud en anderen, *Christus in vrijheid. Remonstranten over Jezus*, Kampen 1992, pp. 44-59
- M. van Leeuwen, 'Simon Episcopus en het socinianisme,' *Doopsgezinde Bijdragen* 30 (2004), pp. 202-209
- B. Praevostius, *Onderwijs in de christelijke religie, gestelt bij vragen en antwoorden, tot dienst van de jonge aankomelingen en bejaarde eenvoudige luiden, vermeerdert met uitgedrukt Schriftuurplaatsen midtsgaders eenige korte vragen en antwoorden aangaande de religie voor de kleine kinderen*, Rotterdam 1665; hier gebruikt de editie Amsterdam 1688
- H.C. Rogge, *Bibliotheek der remonstrantsche geschriften*, Amsterdam 1863
- idem*, *Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert III. 1631-1644*, Utrecht 1875
- idem*, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd. Derde deel (ná het bestand)*, Amsterdam 1876
- F. Socinus senensis, *Christianae religionis brevissima institutio per interrogationes et responsiones, quam Catechismum vulgo vocant. Opus imperfectum*, Rakau 1618
- J. Tideman, *Historisch overzicht van de catechetische literatuur der remonstranten*, Rotterdam 1852
- S.J. Visser, *Samuel Naeranus (1582-1641) en Johannes Naeranus (1608-1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid*, Hilversum 2011
- G. Voetius, *Catechisatie over den Catechismus der remonstranten, tot naerder openinghe ende oeffeninghe voor hare catechumenen, als oock alle andere liefhebbers der waerheydt*, Utrecht 1641
- S. Vuyk, *Het einde der remonstranten. Arminius als mythe. Vrijheid en verdraagzaamheid bij de remonstranten als probleem*, Kampen 2012

INLEIDING

De *Onderwysinge in de Christelijke Religie* verscheen voor het eerst in 1640 bij de drukker Johannes Naeranus in Rotterdam.¹ Een tweede, verbeterde en vermeerderde druk verscheen nog in hetzelfde jaar bij dezelfde uitgever. De uitgave vermeldt geen auteur, maar die is uit de handelingen van de remonstrantse vergaderingen bekend.²

Auteur en ontvangst

Al in 1631 had de vergadering van de remonstrantse predikanten aan Johannes Wtenbogaert gevraagd om een handboekje ten behoeve van het catechetische onderwijs te maken, en in 1633 had dezelfde vergadering er bij de beoogd auteur op aangedrongen het gevraagde op te leveren. In 1636 had hij kunnen melden dat hij wel wat voortgang had geboekt, maar pas in 1638 kon hij berichten dat het in concept voltooid was. Aan Simon Episcopijs, inmiddels de hoogleraar van het Seminarium der Remonstranten in Amsterdam, werd gevraagd het concept samen met enkele collega-predikanten door te nemen, zodat de tekst in 1639 kon worden goedgekeurd en in 1640 verschijnen.³

Het boekje bevatte achtereenvolgens een vrij uitvoerige historische inleiding en verantwoording van de aard en functie van de tekst, dan de tekst van het onderwijs in de christelijke religie, in 121 vragen en antwoorden, en ten slotte een aantal formulieren voor doop en avondmaal en enkele gebeden.

¹ De titelpagina gebruikt het woord *Onderwysinge*, het opschrift boven de tekst zelf *Onderwys*, het woord dat ik ook in de transcriptie hieronder gebruik; maar als ik zelf naar de oorspronkelijke uitgave verwijs, gebruik ik *Onderwysinge*.

² Over de auteur is lange tijd onduidelijkheid geweest, maar die is weggenomen door Johannes Tideman in zijn *Historisch overzicht* van 1852; zie ook Visser, *Samuel Naeranus*, pp. 110-111.

³ Tideman, *Historisch overzicht*, pp. 16-17. Een nadruk, zonder de veranderingen in de officiële tweede druk, verscheen in ieder geval in Hoorn, eveneens al in 1640.

Meteen in 1640 verlangde de Algemene Vergadering een verbeterde en vermeerderde versie, op kleiner formaat, maar met behoud van de aangehaalde bijbelplaatsen in de marge.⁴ Waar de tekst letterlijk overeenstemde met die bijbelplaatsen, wilde men nadrukkelijk dat bij voorkeur de ‘oude’ vertaling zou worden gebruikt, tenzij de betekenis van het origineel dat niet toeliet; dan moest een eigen vertaling of eventueel de nieuwe Statenvertaling van 1637 gebruikt worden.⁵ De verzorging van de tekst van een en ander werd toevertrouwd aan de predikant P. Lansbergius en een redactiecommissie bestaande uit enkele prominente en geleerde remonstranten (onder wie ook weer Wtenbogaert).⁶ De formulieren voor doop en avondmaal, alsmede de in de eerste druk opgenomen gebeden, kwamen te vervallen, maar de toevoeging van een ziekentroost die predikant A.H. Huttenus al had vervaardigd werd wenselijk geacht.⁷

De tekst is voor een belangrijk gedeelte opgebouwd uit systematisch gerangschikte en in onderling zinsverband gebrachte bijbelteksten.⁸ Inhoudelijk is de tekst in hoofdzaak een uittreksel uit de *Belijdenisse* van de remonstranten van 1621.⁹ De schrijver daarvan was Simon Episcopius, in die jaren de theologisch leider van de remonstranten. De *Belijdenisse* was

4 De handelingen bevatten volgens Tideman de volgende zin: ‘dat men ’t zelve in quarto zoude laeten drucken, met uytdruckinge van de schriftuurplaatsen die op de rant staen aengetogen’ (*Historisch overzicht*, p. 20). Visser, *Samuel Naeranus*, p. 372, maakt hieruit op dat de eerste druk geen verwijzingen naar de gebruikte bijbelplaatsen zou bevatten, maar dit is niet juist, want de eerste druk bevat die wel degelijk. Vermoedelijk is dan ook de betekenis van deze zin dat men wilde zeker stellen dat de ‘aangetogen’ (= ‘aangehaalde’) bijbelplaatsen die in de marge waren ‘uitgedrukt’ (= ‘geëxpliciteerd’) moesten worden gehandhaafd, ook in een kleine kwarto-uitgave.

5 De bedoelde oude vertaling is die van de Deux-aesbijbel van 1562.

6 Tideman, *Historisch overzicht*, p. 20.

7 Tideman, *Historisch overzicht*, p. 20; Tideman (gevolgd door Visser, *Samuel Naeranus*, p. 372) weerspreekt zichzelf op p. 23, waar hij stelt dat reeds de eerste druk deze ziekentroost bevatte. De eerste druk bevatte echter wel de genoemde formulieren en gebeden, maar niet de ziekentroost.

8 Dit heeft de *Onderwysinge* gemeen met vele andere catechismen, zoals bijvoorbeeld ook de Heidelbergse.

9 S. Episcopius, *Belijdenisse ofte Verklaringhe van ’t ghevoelen der leeraren die in de Gheunieerde Neder-landen Remonstranten worden ghenaeamt*, van 1621. Het Latijnse origineel, waarvan de *Belijdenisse* een vertaling is, *Confessio sive declaratio sententiae pastorum qui in Foederato Belgio remonstrantes vocantur*, verscheen een jaar later, in 1622.

indertijd opgesteld mede als verantwoording van de leer der remonstranten, om de veelvuldige verwijten van het ketterse (met name Sociniaanse) karakter daarvan af te weren, en meer in het bijzonder om de Dordtse synode van 1618-1619 (die 'Dordrechtse t'samenrottinghe') eenen andermaal als een kwaadaardig complot aan de kaak te stellen.¹⁰ De polemische intenties van de *Belijdenisse* zijn daarmee onmiskenbaar, en de *Onderwijsinge* is daarvan allerminst vrij (zie bijvoorbeeld de uithaal naar de 'predestinateuren' in vraag 19).

Op zichzelf zou men van een handboekje voor de catechisatie eerder een uitsluitend positief gestelde presentatie van de christelijke leer verwachten. Niettemin is het goed voorstelbaar dat een leerboekje voor de remonstrantse jeugd van 1640 ook de intentie had de jongens en meisjes te voorzien van verbale ammunitie in het ongetwijfeld soms verhitte gesprek met hun calvinistische leeftijdgenoten. Dat ook zij zich in die tijd regelmatig gedrongen zullen hebben gevoeld zich te verantwoorden, kan de keuze verklaren voor het maken van een excerpt uit de *Belijdenisse* bij wijze van handboek voor de catechisatie.

Toch zou men kunnen speculeren dat Wtenbogaert met de keuze voor dit excerpt enigszins verlegen was. Zoals Tideman terecht opmerkt, heeft Wtenbogaert er voor zijn doen erg lang over gedaan om dit geschrift te produceren. In de Vergadering van 1634 voerde Wtenbogaert ter verklaring aan dat hij in de tussentijd was gestoten op een al bestaand gedrukt boekje, dat misschien al heel goed tot het nagestreefde doel kon dienen. Of dat al bestaande boekje inderdaad het *Kort begryp* uit 1633 betreft, zoals Tideman voorzichtig suggereert, valt niet uit te maken.¹¹ In 1634 of 1635 schreef Wtenbogaert aan Episcopus:

Ick heb 't in voorleden somer, t'Utrecht sijnde, beginnen te beproeven, maer schey er uyt om vele redenen, die ick nu niet sal roeren. Dus bid ick dat men mij daermede niet en quelle off meer en vermane om dat van mij gedaen te hebben. Ick en kan ende sal 't niet doen. 'T moest geschieden bij die man, die de Confessie ende formulieren gestelt heeft; bij niemant anders [Episcopus zelf, JMT]. Dit sij geseydt eens voor all.¹²

¹⁰ Zie *Belijdenisse*, pp. 25-26.

¹¹ Tideman, *Historisch overzicht*, pp. 17-20

¹² *Brieven en onuitgegeven stukken*, nr. 1066; zie Rogge, *Johannes Wtenbogaert*, p. 326.

Wat de reden mag zijn geweest, het is duidelijk dat Wtenbogaert echt moeite had met het voortbrengen van het gevraagde. Mogelijk besefte hij dat aan een didactisch effectief leerboek voor de schooljeugd heel bepaalde eisen gesteld worden, en dat hij het talent ontbeerde om aan die eisen te kunnen voldoen.

Hoe dit ook zij, het is aanstonds duidelijk dat de *Onderwijsinge* maar matig geschikt is voor de doelgroep, de remonstrantse schooljeugd. In de woorden van Tideman: 'Veel te vol en voor het onderwijs der jeugd veel te zwaar is deze onderwijzing.'¹³ Om die reden werd er al heel snel om een meer beknopte versie gevraagd, en een nog kortere en algemenere voor de kleine kinderen.

Wat daarvan gekomen is, is niet helemaal helder.¹⁴ Bekend is in ieder geval dat Bartholomaeus Praevostius, Amsterdams predikant en docent aan het Seminarium, een nieuwe versie van de *Onderwijsinge* maakte, waarvan de vroegst bekende druk uit 1665 is.¹⁵ In een nieuwe editie van dat werk uit 1688 wordt betoogd dat de *Onderwijsinge* van 1640

bevonden wierd te swaar om te verstaan voor de kinderen en eenvoudige, door de gewichtigheyt der materien die daar in verhandelt werden, ende ook te lastig om van buyten te leeren door de langheyt eeniger antwoorden,

en dat ds. Praevostius het om die reden op zich had genomen de christelijke religie 'wat gemeenzamer en klaarder voor te dragen.' Weliswaar hadden de schrijvers van deze inleiding grote waardering voor Praevostius' bijdrage, maar zij meenden toch dat het voor de kinderen en eenvoudige mensen nog verder aangepast zou moeten worden,

om den kinderen bequaamer te dienen, de *Onderwijzinge* van D. Praevostius te volkomener te leeren verstaan, en voor te komen het verdriet dat zy lichtelijk scheppen uyt het leeren van lange antwoorden welker zin zy niet recht verstaan kunnen.¹⁶

Een en ander laat in ieder geval zien dat ook 17de-eeuwers al begrepen dat didactische literatuur aan speciale eisen moet voldoen om effectief te zijn, en kan mogelijk en althans ten dele verklaren waarom Wtenbogaert zo veel moeite had met het tijdig leveren van de gevraagde cate-

¹³ Tideman, *Historisch overzicht*, p. 24.

¹⁴ Zie Tideman, *Historisch overzicht*, pp. 21-22.

¹⁵ Rogge, *Bibliotheek*, p. 165.

¹⁶ Praevostius, ed. 1688, fol. 3r^o.

chismus, zodat hij uiteindelijk afkwam met zijn excerpt van de bekende Belijdenis, met alle polemische ballast die daarvan meekwam.

Met dat al is de blijvende betekenis van de *Onderwysing*—of misschien moet men eerder zeggen: de opnieuw te ontdekken betekenis ervan—precies dat karakter van uittreksel uit de veel uitvoeriger en omstandiger *Belijdenisse*. In de woorden van Tideman:

Overigens is zij een meesterlijk uittreksel dat niet slechts den inhoud der Belijdenis volledig en haren geest zuiver wedergeeft, maar zelfs ondanks de inéénwerking en zamentrekking hare helderheid en bepaaldheid van begrippen heeft weten te bewaren.¹⁷

Inhoud

Eén van de opvallendste kenmerken van de *Onderwysing* is de eerste vraag: ‘Wat is de Christelijke Religie?’¹⁸ Dit staat in scherp (en bedoeld) contrast tot de Heidelbergse catechismus die, zoals bekend, *medias in res* begint met de vraag ‘Wat is uw enige troost, zowel in leven als in sterven?’¹⁹ Het antwoord staat in nauw verband met het begin van de Belijdenis. Kort gezegd definieert de *Onderwysing* de christelijke religie als een godsdienst waarin men niet alleen gelooft in God en Jezus Christus, maar die ook eert en dient. Vergelijk daarmee de inzet van de *Belijdenisse*, waar het ‘dienen’ van God zelfs het eerstgenoemde element is, gepreciseerd als geloven en gehoorzamen:

Soo wie Godt recht wil dienen ende d’eeuwige salicheyt seecker ende gewis begeert te bekomen, die moet voor alle dinghen ghelooven dat Godt is, en dat hy belooft den ghenen die hem soecken; ende dien volghens moet hy sich voeghen ende schicken nae den Reghel ende ’t Recht-snoer, welckmen met onghetwijfelden gheloove weet vanden waren Godt ende opperste wet-gever her-gecomen ende voorgeschreven (...) te zijn.²⁰

¹⁷ Tideman, *Historisch overzicht*, p. 24.

¹⁸ Ook de *Catechismus* van Socinus begint met die vraag: ‘Quid est Christiana religio? Est via divinitus proposita et patefacta perveniendi ad immortalitatem, seu aeternam vitam,’ *Christianae religionis brevissima institutio*, p. 3.

¹⁹ Merk op dat de beginvraag van de Heidelbergse Catechismus wel degelijk ook in de *Onderwysing* gesteld wordt, maar dan als slotvraag. Zie verder hieronder.

²⁰ *Belijdenisse*, p. 35.

Tegen de achtergrond van deze omschrijving staat de discussie die vanaf het begin van de disputen tussen Arminius en Gomarus een belangrijke rol heeft gespeeld in de verkiezingsleer en het vraagstuk van de vrije wil. Het remonstrantse uitgangspunt was dat de mens een vrije keuze heeft tussen goed en kwaad, dus te allen tijde de mogelijkheid heeft ervoor te kiezen het goede te doen en het kwade na te laten (zie ook vraag 18). Daarnaast was voor hen de overtuiging belangrijk dat geloof gecombineerd moet worden met vrijwillig verrichte goede werken om tot het eeuwige heil te kunnen leiden (zie vraag 46 en 47), omdat het geloof anders dood is en zonder gevolg blijft. Dit principe en deze overtuiging hebben vanaf het begin het hart van het remonstrantse theologiseren en belijden gevormd. Kennis van God is volgens dit denken uitsluitend nodig en zinvol voor zover zij strekt tot een waarachtig geloof dat zich uit in oprechte, goede daden.²¹

In dit licht wordt het duidelijk dat ‘eren en dienen’ twee synonieme begrippen zijn, die het geloof vooronderstellen en dan samengenomen zoveel betekenen als ‘gehoorzamen.’ De christelijke godsdienst is daarmee gedefinieerd als de godsdienst waarmee mensen die geloven in God en Jezus Christus en een leven leiden in vrijwillige en blijmoedige gehoorzaamheid aan hun geboden (vraag 1).

Nadat de christelijke religie is gedefinieerd, gaat het *Onderwijs* verder met een aantal vragen over de bijbel (vraag 2-8), die de remonstranten beschouwden als de enige en bovendien volstrekt betrouwbare bron van onze kennis over wat wij moeten geloven omtrent God en Jezus Christus, en over de geboden waaraan we moeten gehoorzamen (vraag 2). Dat zij die unieke en volstrekt betrouwbare bron is, blijkt onder andere hieruit dat zij geschreven is door heilige, door God geïnspireerde mensen, en dat zij volstreekte overtuigingskracht uitoefent door de volmaakte leer die erin te vinden is (vraag 3).²²

²¹ Zie bijv. ook Episcopius' *Institutiones theologicae*, de neerslag van zijn lessen aan het Seminarium der Remonstranten te Amsterdam (waar hij van 1634 tot zijn dood in 1643 hoogleraar was), waarin hij in I 2 als onmiddellijk object van de theologie niet God, maar de godsdienst aanwijst; die dienst, vervolgens, heeft als object God, maar die is voor de theologie dus secundair: ‘eren en dienen’ staan centraal. Vgl. Van Asselt, ‘De ontwikkeling.’

²² Vgl. *Belijdenisse* I 2-8. Episcopius, in ‘De sacrae Scripturae perspicuitate,’ nuanceert met betrekking tot de overtuigingskracht van de bijbel dat die beperkt is tot

De leer en de geboden van de bijbel zijn genoeg (vraag 4) en ook duidelijk genoeg (vraag 5) om te kunnen dienen als enige bron van wat we moeten weten om het eeuwige heil te bereiken. Er zijn geen aanvullende tradities of instanties nodig ter aanvulling. Integendeel, zulke aanvullende zaken zijn louter mensenwerk, terwijl het evangelie nadrukkelijk verbiedt geloof te hechten aan mensenwerk (vraag 6). Het kan natuurlijk voorkomen dat er met betrekking tot de juiste interpretatie van de bijbel onenigheid ontstaat. In dat geval is er geen menselijke instantie die over die juiste uitleg een beslissing neemt, omdat de bijbel zelf het enige richtsnoer is (vraag 7). De beslist nodige zaken zijn volkomen duidelijk; als er onenigheid over de interpretatie mogelijk is, kan die nooit betrekking hebben op zaken die beslist nodig zijn voor het heil; en zulke onenigheid mag dan ook nooit leiden tot het verbreken van banden van onderlinge liefde en vrede (vraag 8).

Het belang van deze wat omstandige uiteenzetting schuilt in de opvatting dat onduidelijke of dubbelzinnige bijbelteksten nooit betrekking kunnen hebben op de dingen die noodzakelijk zijn voor een recht geloof. Daarmee komen talloze leerstellingen van de contra-remonstranten als zodanig te vervallen.

Na deze bespreking van de bijbel biedt de *Onderwysinge* de zeer korte samenvatting van het christelijke geloof, de twaalf artikelen van de zog. Apostolische Geloofsbelijdenis (vraag 9).

De kennis van God, het thema van vraag 10-15, kent drie aspecten: zijn wezen, zijn handelingen en zijn wil (vraag 10).

De kennis van Gods wezen bestaat in de eerste plaats uit de kennis van zijn eigenschappen, die worden opgesomd (vraag 11).²³ In de tweede plaats uit de wetenschap dat er in God drie personen of 'zelfstandigheden' (de Latijnse tekst van *Confessio III 1* gebruikt de term 'hypostasis') zijn, die één God zijn (vraag 12).

Het is misschien opvallend dat de *Onderwysinge* met betrekking tot het notoir lastige leerstuk van de drieëenheid zo kort is. De *Belijdenisse* is

redelijke, welwillende en aandachtige lezers (vgl. *Belijdenisse I 15*). Zie over Episcopus' bijbelopvatting Daugirdas, 'The Biblical Hermeneutics.'

²³ Opvallend is dat deze lijst van Gods essentiële eigenschappen afwijkt van die van *Belijdenisse II 5-13*, waar geen gewag wordt gemaakt van God als Geest of van zijn heiligheid en waarachtigheid.

er in hoofdstuk III niet veel uitvoeriger over, maar voert wel een verklaring aan voor die beknoptheid: ze noemt het leerstuk een ‘verborgenheyt’ (in het Latijnse origineel: ‘mysterium’),

dewelcke men soberlijck, voorsichtelijck ende religieuselijck verhandelen moet, houdende voor 't alderveylichste dat men soo veel mogelijk is daer van spreecke met de eyghene ende uytgedruckte woorden ende manieren van spreecken des H. Gheests, aenghesien de Gheest Godts sijne natuere aller-best heeft konnen ende soo veel noodich was willen uytdrucken (III 4).²⁴

Met andere woorden: de Heilige Geest heeft ons in de bijbel geopenbaard dat er drie personen in God zijn, en dat die drie één zijn; dat eerbiedig aan te nemen en te geloven moet ons genoeg zijn, zonder er verder al te veel over te willen speculeren. Opvallend hieraan is dat deze documenten getuigen van zowel het ondubbelzinnig vasthouden aan dit leerstuk, als het sterk benadrukken van het ondoorgrondelijke en eigenlijk onbespreekbare karakter ervan—het gebruik van het woord ‘alderveylichst’ (*tuissimum*) is hier veelzeggend.

Behalve naar zijn wezen laat God zich ook kennen door zijn handelingen en daden, en wel: de schepping van hemel en aarde; zijn beleid en bestuur daarvan; en de verlossing van de mens uit zonde en ellende (vraag 13). Gods scheppingsdaden (opgesomd in vraag 14) moeten ons aanleiding geven God altijd te danken als de gever van al het goede (vraag 15).

De volgende vijf vragen (16-20) handelen over het tweede werk van God, zijn bestuur en beleid (of, met een meer technische term: voorzienigheid, in het Latijn: *providentia*). Die worden gedefinieerd als Gods voortdurende besturing van de wereld en de mens, en wel speciaal de vrome mens (vraag 16). God schiep de mens met een vrije wil, maar wilde niet dat hij zomaar alles wat hem inviel zou doen. Daarom gaf hij de mens wetten en geboden om die vrijwillig en zonder dwang zou gehoorzamen (vraag 17). De afwezigheid van enige dwang vanwege God in dit opzicht is voor de remonstranten van groot belang in verband met

²⁴ *Confessio*: ‘quod quidem admodum sobrie, prudenter ac religiose tractare omnino necessarium et quantum fieri potest propriis et expressis Spiritus S. phrasibus enuntiare quam tuissimum arbitramur, quum ipse Dei Spiritus sese quam optime noverit et quam rectissime naturam suam exprimere potuerit, imo etiam quantum necesse ac satis est exprimere nobis in suo verbo voluerit.’

hun diepgewortelde overtuiging aangaande de vrijheid van de wil, het kernpunt van het toenmalige predestinatie-debat.

De vrijwilligheid van de menselijke gehoorzaamheid brengt met zich mee dat ook de menselijke ongehoorzaamheid uit een vrije wil voortkomt: de mens kan zondigen, maar hij kan het ook laten; als het niet zo was, zo stelt het antwoord op vraag 18, dan zou God zelf de veroorzaker van de zonde zijn, en zou de straf die op de zonde volgt onrechtvaardig zijn.

Tegenover de vrije wil van de mens, staan in het predestinatie-debat Gods almacht en onveranderlijkheid, die met die vrije wil niet vanzelfsprekend in overeenstemming zijn. Daarom wordt op deze plaats de vraag opgeworpen of er in de wereld ook dingen bij toeval gebeuren, zonder dat God daar op de een of andere manier bij betrokken is (vraag 19). Het antwoord luidt dan neen: God stuurt alles wat er in de wereld gebeurt in wijsheid en rechtvaardigheid aan, ook al dwingt of belet hij de mens niet te gehoorzamen of te zondigen; hoe dan ook speelt 'het fatael noodt-lot der predestinateuren,' d.w.z. de calvinisten, in vragen van menselijke deugdzaamheid geen enkele rol.

Na deze conceptueel ingewikkelde en moeilijk te volgen materie wordt de afdeling over de voorzienigheid afgesloten met de vraag wat dit leerstuk ons leert (vraag 20). Het antwoord luidt dat het ons leert geduldig te lijden, dankbaar te zijn in voorspoed en in alle omstandigheden te vertrouwen op het beleid van God.

Vraag 21 vormt de overgang naar de volgende afdeling, die over de zonde en de verlossing daaruit (vraag 21-27). Gesteld wordt dat de eerste mensen de zonde in de wereld hebben gebracht doordat zij willens en wetens de geboden van God overtraden, terwijl zij er ook voor hadden kunnen kiezen dat niet te doen (vraag 21). Sommigen leren dat God zelf de hand in die overtreding heeft gehad, om zo daarna zijn rechtvaardigheid en barmhartigheid te kunnen tonen, maar dat is onjuist, omdat in die voorstelling God zelf de veroorzaker van de zonde zou zijn, en straf (vraag 22)

Wie de 'sommigen' zijn die een en ander zouden leren, wordt hier, noch in Belijdenisse VII 2 expliciet gemaakt, maar bedoeld worden de

calvinisten.²⁵ De grote en nadrukkelijke aandacht die aan dit onderwerp gegeven wordt, illustreert dat hier de kern van de theologisch-inhoudelijke onenigheid tussen remonstranten en contra-remonstranten wordt geraakt: het onoplosbare probleem van zowel de goddelijke als de menselijke wilsvrijheid te handhaven, zonder de goddelijke almacht in te perken.

Het antwoord op vraag 23 gaat hier verder op in, en stelt dat God na het instellen van het gebod de vrijheid om dat gebod ongehoorzaam te zijn, niet heeft willen afnemen, maar de mens wel heeft gewaarschuwd voor de gevolgen van zulke ongehoorzaamheid; en voorts dat God zichzelf het recht heeft voorbehouden het daardoor ontstane kwaad te straffen of te vergeven. In het geval van Adam en Eva zijn zij gestraft doordat ze uit het paradijs zijn verdreven en overgeleverd aan de eeuwige dood (vraag 24).

De erfenis voor de nakomelingen van de eerste mensen was dat zij allen (met uitzondering van Jezus Christus, de Zoon van God) niet meer over de rechtvaardigheid konden beschikken die nodig is voor het eeuwige heil,²⁶ en dus eveneens tot ellende en de eeuwige dood bestemd waren (vraag 25). Het verlies van de nodige rechtvaardigheid heeft ertoe geleid dat alle mensen sindsdien zondigen en derhalve terecht onderworpen zijn aan het oordeel en de veroordeling tot de eeuwige dood. Daaraan kunnen zij alleen ontsnappen door de verlossing in Jezus Christus (vraag 26). Deze genadige uitkomst kende God van te voren, heeft hij voorzegd in het Oude Testament, en is tot vervulling gebracht toen de tijd daarvoor rijp was. Hij heeft de mens van de zonde willen bevrij-

²⁵ Vgl. Heydanus' verdediging van het gewraakte standpunt in zijn kritiek op de *Onderwysinge, Proeve*, pp. 69-71; spec. p. 70: 'Dewijle dan Godt, die alles werckt om sich selfs wille en alles doet tot syner eere, voor-genomen hadde sijne verschoonende barmhertigheyt ende straffende rechtveerdigheyt te openbaren in het vergheven ende straffen der sonden in eenighe, ende hy die niet en konde oeffenen dan tegen die ellendigh ende sondaers waren, so was het noodigh dat hy de sonde toeliete op dat hy also sondaers conde saligh maken ende sondaers straffen.'

²⁶ Merk op dat niet wordt gesteld dat de zonde zelf erfelijk is (want dan zouden ook kleine kinderen zondig zijn), maar dat het vermogen tot rechtvaardigheid verloren is gegaan. De 'gewoonte' van het zondigen erven mondige mensen (zie vraag 26). Vgl. Goudriaan, 'The Synod of Dordt on Arminian Anthropology.'

den en hem de kracht gegeven alsnog een deugdzaam bestaan te leiden en in eeuwigheid met God te leven (vraag 27).

De *Onderwysinge* vervolgt met enkele artikelen over Jezus Christus, de Zoon van God, door wie God de verlossing uit de zonde tot stand heeft gebracht (vraag 28-36). Christus is door God in de wereld gezonden om te verkondigen dat het Gods wil is de zonden van boetvaardige gelovigen kwijt te schelden en te vergeven. Belangrijker nog is dat hij is gezonden om door zijn vrijwillige offer aan het kruis en het krachtige effect van de uitstorting van zijn geest, de weg naar het eeuwige heil voor de gelovigen vrij te maken. Men kent Jezus Christus in zijn persoon en naar de opdrachten die hij heeft (vraag 29). Als persoon was hij van eeuwigheid af God, maar tegelijk mens, in alles aan ons mensen gelijk, behalve in de zonde (vraag 30). Zijn opdrachten zijn die van profeet, priester en koning (vraag 31).

Als profeet is hij hier op aarde opgetreden, toen hij de wil van zijn Vader verkondigde (vraag 32).

Als priester heeft hij ten dele hier op aarde gediend door te lijden en te sterven voor de zonden van de mensen; voor een ander deel dient hij nog steeds als priester, door in de hemel bij God voorspraak voor ons te doen (vraag 33). Nadrukkelijk wordt toegevoegd dat Jezus Christus is gestorven ter verzoening van de zonden van alle mensen, niet alleen de onze, maar die van de hele wereld (vraag 34), een nadruk waarmee de remonstranten zich wilden onderscheiden van hun tegenstanders.

Als koning zit Christus aan de rechterhand van God, waar hij voornamelijk ervoor zorgt dat aan mensen het eeuwige heil geschonken kan worden, en wel op grond van de verkondiging van het evangelie, het verlenen van zijn geestelijke kracht aan die verkondiging, en de toerusting van de gelovigen tot de strijd tegen de duivel en de wereldse machten, tot aan de overwinning aan toe (vraag 35). Vraag 36 behelst een samenvatting van hetgeen over de kennis van Jezus Christus als verlosser.

De *Onderwysinge* vervolgt nu met een lange reeks vragen over wat God wil (vraag 37-105). Voorop wordt gesteld dat de wil van God op twee manieren begrepen moeten worden: als Gods besluit dat hij voor de schepping al genomen heeft; en concreet uitgedrukt in geboden, beloften en dreigementen (vraag 37).

De eerste manier wordt behandeld in vraag 38-53. Voordat de hij de wereld schiep, besloot God tot de volgende twee zaken: het besluit tot de

verkiezing tot heerlijkheid, resp. de verwerping daaruit (de zog. predestinatie); en het besluit tot de roeping of verkiezing tot genade (vraag 38).

Deze vraag betreft de kwestie van de predestinatie of voorbestemming. De remonstranten maken hierin onderscheid tussen twee besluiten: het eerste is het reeds voor de schepping genomen besluit om hen die geloven en gehoorzamen te verkiezen tot het eeuwige leven, alsmede de ongelovigen en ongehoorzamen daarvan uit te sluiten (vraag 39). Wie dat precies zijn, ligt niet in dit besluit al van tevoren vast, zoals de calvinisten leren; een dergelijke absolute verkiezing en verwerping die vaststaat, ongeacht geloof of ongeloof, gehoorzaamheid of ongehoorzaamheid, wordt met kracht van de hand gewezen (vraag 40). Het tweede besluit is om de ellendige zondaren door Jezus Christus op te roepen tot bekering en hun de kracht te geven aan die oproep te beantwoorden, zodat zij met woord en daad geloven en gehoorzamen, tenzij zij die genade verwerpen of veronachtzamen (vraag 41).

Met dit alles wil gezegd zijn dat het besluit tot uitverkiezing van de gelovigen al voor de schepping is genomen en als zodanig onherroepelijk en onveranderlijk is; maar dat het daadwerkelijk schenken van het eeuwige heil mede afhankelijk is van de vrije wil van de mens om aan zijn roeping vanwege God te beantwoorden. Terzijde kan worden opgemerkt dat dit laatste niet wegneemt, volgens de meeste remonstranten in deze periode, dat God wel al van tevoren *wist* wie dat wel of niet zouden doen, maar nochtans niemand tot die vrije keuze heeft *gedwongen*.

God heeft zijn wil concreet tot uitdrukking gebracht in geboden, beloften en dreigementen (vraag 42). Om het eeuwige heil te verkrijgen moeten wij ons bekeren en in Christus Jezus geloven (vraag 43). Onder bekering verstaat de *Onderwysinge* dat we niet alleen spijt moeten hebben van eerder gedane zonden, maar dat wij dan ook ons denken, onze gezindheid en heel het leven veranderen en beteren, en metterdaad en van ganser harte het goede doen en het kwade laten (vraag 44). Onder geloof in Jezus Christus begrijpt de *Onderwysinge* niet alleen zo'n beetje instemmen met de hoofdlijnen van het evangelie, maar een hartelijke en volledige aanvaarding daarvan, en van Jezus Christus als onze door God gegeven Heer en leidsman naar het eeuwige leven (vraag 45).

Het is onvoorstelbaar, zo vervolgt de tekst, dat wie op een dergelijke wijze Christus en zijn leer aanvaardt, niet ook daaraan metterdaad gehoorzaam is (vraag 46). Het zijn het oprechte geloof, en de daaruit met-

een en vanzelf voortvloeiende goede werken, die samen de grond vormen waarop God ons als rechtvaardig beschouwt: geloven impliceert gehoorzaamheid (vraag 47).

Bij dit alles laat de *Onderwysinge* ruimte voor de gedachte aan noodzakelijke groei in gehoorzaamheid. Het is goed voorstelbaar dat mensen die nog maar net bekeerd zijn, moeite hebben met volledige gehoorzaamheid aan de geboden. Wanneer zij maar van harte verlangen te groeien tot volkomenheid, zullen zij niettemin tot de bekeerden en gelovigen gerekend worden (vraag 48). Wie in het geloof als kinderen zijn, strijden nog tegen de ingewortelde gewoonte van de zonde, en hebben grote moeite die te boven te komen (vraag 49). Wie voortgeschreden zijn in groei, leveren nog altijd die strijd, maar ondervinden daarin steeds meer de steun van het geloof (vraag 50). Een volwassene in het geloof staat vast en loopt het pad van de Gode welgevallige deugdzaamheid met vreugde en heeft een hartelijke afkeer van de zonde, al zal ook zo iemand door heftige emoties of sterke aanvechtingen nog wel eens struikelen (vraag 51).

Helemaal terugvallen in een staat van goddeloosheid en bandeloosheid zal de volwassene in het geloof niet gauw, maar het kan gebeuren, meestal als geleidelijk proces (vraag 52). Dat zij zich daarna opnieuw bekeren en de weg naar God terug vinden, is uiterst zeldzaam, maar zelfs dat is soms nog mogelijk (vraag 53). Met deze vragen keren de remonstranten zich tegen het leerstuk van hun tegenstanders dat wie tot geloof zijn uitverkoren, daarvan niet kunnen afvallen zonder toch altijd nog een kiem van het geloof in zich te blijven dragen.

Nadat is vastgesteld dat geloof en werken onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden, gaat de *Onderwysinge* over tot een opsomming van concrete geboden: geboden die voor iedereen geldig zijn, en de geboden die bij bepaalde categorieën mensen behoren (vraag 54-105). De eerste groep (vraag 55-84) valt uiteen in drie soorten geboden: de zedenwet, oftewel de Tien Geboden; enkele geboden over de manier waarop we leiding geven aan ons dagelijkse bestaan; en enkele geboden over bidden en danken.

De zedenwet zijn de Tien Geboden, in het Nieuwe Testament nader verklaard of uitgewerkt (vraag 56-67). In vraag 57 worden de Tien Geboden aangehaald, en in de volgende vragen worden zij een voor een na-

der behandeld. Het eerste gebod betreft de erkenning van God als de enige aan wie goddelijke eer toekomt (vraag 58).

Het tweede het verbod op het maken van afbeeldingen van God en die te vereren—God is immers geest, en daarom moeten wij hem aanbidden in geest en waarheid (vraag 59).

Het derde verbod, op het misbruiken van Gods naam, houdt in dat je niet oneerbiedig over God mag spreken, en evenmin vloeken, of ook zweren als voor dat laatste geen dringende noodzaak bestaat (vraag 60).

Hoewel wij niet gehouden zijn de sabbat te vieren, zoals de joden dat zijn, betekent het vierde gebod wel degelijk dat wij de zondag tot een heilige dag maken door bijeenkomsten en godsdienstoefeningen (vraag 61).

Het gebod je ouders in ere te houden, betekent dat je hen moet gehoorzamen, maar ook goed voor hen moet zorgen als ze oud en gebrekkelijk worden. Het gebod houdt bovendien in dat wij iedereen die boven ons gesteld is als zodanig respecteren: voogden, schoolmeesters, werkgevers en overheid—dit blijft gelden, ook als hun eisen hoog en hard zijn, maar niet als die indruisen tegen Gods wil (vraag 62).

Het toepassingsgebied van het zesde gebod is ruim: mijn medemens niet mogen doden, betekent ook hem niet mogen verwonden of kwetsen, kwaad op hem zijn of rancune koesteren, uitschelden, of over hem kwaadspreken, maar integendeel hem zoveel mogelijk liefhebben, al is hij je vijand, altijd het goede aan hem doen en voor hem bidden. Er zijn uitzonderingen voor de overheid die fatsoenlijke mensen moet beschermen en misdadigers bestraffen; en voor ouders en schoolmeesters waar het gaat om het in het gareel brengen van hun kinderen en leerlingen (vraag 63)—deze laatste bepaling is overigens ten opzichte van de *Belijdenisse* een toevoeging, die echter in een boekje voor de schooljeugd heel zinvol is.

Het zevende gebod, dat overspel verbiedt, moet ook begrepen worden als verbod op flirten en verleiden, polygamie, echtscheiding en vuile taal en gebaren (vraag 64).

Dat je volgens het achtste gebod niet mag stelen impliceert eveneens een verbod op bedrog en list om een ander iets te ontnemen, en, positief gesteld, het gebod je naaste zoveel mogelijk voor schade te behoeden en hem metterdaad helpen, ook als dat ten koste gaat van eigen middelen of inspanning (vraag 65).

Het negende gebod gaat over vals getuigenis afleggen; het legt de verplichting op altijd en onder alle omstandigheden de volledige waarheid te spreken, maar verbiedt ook roddel n(vraag 66).

Van het laatste gebod is de bedoeling dat wij onze naasten niet tekort doen, maar ook dat wij onszelf en het verlangen naar wat hun toebehoort in toom houden, samengevat in de gulden regel: 'Doe een ander niet wat jij niet wilt dat jou geschiedt' (vraag 67).

Hierna volgt de behandeling van de geboden met betrekking tot onze houding in het leven (vraag 68-70), nl. het gebod onszelf te verloochenen, en het gebod de wereld niet lief te hebben, noch een verkeerd gebruik van haar te maken (vraag 68).

Over de zelfverloochening stelt de schrijver dat wij in alles wat wij doen uitsluitend moeten afgaan op de wil van God, zonder acht te slaan op de noden van ons lichaam. Verder, dat wij onze zondige hartstochten in bedwang houden en een deugdzzaam leven leiden. Ten slotte, dat wij volledig afstand doen van de liefde tot onszelf, ons leven en ons comfort en altijd bereid zijn alles prijs te geven, zelfs ons eigen leven, liever dan iets te doen dat strijdig is met ons geloof en de heilige christelijke religie (vraag 69).

Het verbod op een verkeerd gebruik van de wereld is hieraan nauw verwant, en ziet op de verkeerde waardering van alles wat in de wereld begeerlijk, mooi en indrukwekkend lijkt, maar in werkelijkheid tijdelijk en vergankelijk is. Dit gebod wil dat wij in alles matigheid betrachten en niet meer van de wereld gebruiken dan we nodig hebben, in de wetenschap dat wij de wil moeten doen van hem die in eeuwigheid blijft (vraag 70).

De derde categorie van goede werken bevat het gebed en de dankzegging (vraag 71-86). Een goed en God welgevallig gebed wordt onophoudelijk, altijd en overal uitgesproken tot God en in naam van onze Heer Jezus Christus (vraag 72). Concreet betreft het het Onze Vader (vraag 73), dat in zijn geheel wordt aangehaald, en per onderdeel nader besproken (vraag 74-82).

De aanroep leert ons alleen tot onze hemelse Vader te bidden: hij woont in zijn hemelse paleis in grote luister, welk besef ons tot bescheidenheid brengt; en wij mogen hem aanroepen als Vader, in het vertrouwen dat hij ons liefheeft als zijn kinderen (vraag 74). De eerste bede onderstreept de grootheid van Gods naam, die in heel de wereld bekend

gemaakt moet worden (vraag 75). De tweede vraagt dat de christelijke religie steeds verder uit mag breiden, zodat steeds meer mensen zich aan God onderwerpen en in aanmerking komen voor aanvaarding in het Koninkrijk van God (vraag 76). De derde, dat wij er toe mogen komen God net zo willig te dienen en gehoorzamen als de engelen in de hemel, en dat wat hij ons oplegt geduldig te dragen (vraag 77). De vierde, dat wij onderdak, voedsel en alle andere eerste levensbehoeften mogen ontvangen en die in rust en vrede genieten, zonder ons over iets anders, wat dan ook, zorgen te maken (vraag 78). De vijfde, dat hij onze zonden, groot en klein, moge vergeven, op voorwaarde dat wij hetzelfde doen ten opzichte van degenen die ons iets hebben aangedaan (vraag 79). De laatste bede, dat hij ons niet al te zeer op de proef stelt, maar dat wij de kracht ontvangen om met succes tegen de duivel te strijden (vraag 80). De lofprijzing aan het eind brengt ons vertrouwen tot uiting dat onze hemelse Vader ons deze dingen mag en kan geven, zo zeker als Amen (vraag 81). Dat ons gebed inderdaad verhoord zal worden, is ook door Jezus Christus zelf nadrukkelijk toegezegd (vraag 82).

Wat betreft de dankzegging stelt de *Onderwysinge* dat die altijd en in alle dingen tot uitdrukking gebracht moet worden (vraag 83).

Omdat wij allen verschillende plaatsen en rollen in de samenleving hebben, zijn er ook nog geboden die specifiek voor die verschillende contexten van toepassing zijn, de tweede groep geboden. Er zijn overheden en onderdanen, ouders en kinderen, schoolmeesters en leerlingen, enzovoort. Al naar gelang je plaats in de samenleving heb je je rol zo te vervullen als God het van ons vraagt, en zoals dat in het Nieuwe Testament wordt gezegd (vraag 84).

Als een soort appendix wordt in vraag 85 gesteld dat wij niet alleen God, maar ook onze middelaar, de Heer Jezus Christus, moeten aanroepen en aanbidden. Engelen en heiligen in de hemel mogen echter niet als bemiddelaars en voorsprekers aangeroepen worden. Dat zou gemakkelijk leiden tot afgoderij; bovendien is de voorspraak van Jezus Christus ruimschoots toereikend (vraag 86).

Na de bespreking van deze concrete geboden, gaat de *Onderwysinge* verder met de vraag hoe en uit welke kracht de gelovigen aan deze geboden kunnen gehoorzamen. De benodigde kracht kan uitsluitend worden ontleend aan een genadegave van God in Christus Jezus (vraag 87). Deze gave komt tot ons door de verkondiging van het evangelie en door de

kracht van de Heilige Geest (vraag 88, vgl. vraag 41). Als er in dit verband wel eens gesproken wordt van een krachtige of een minder krachtige roeping, dan ziet dat niet op de roeping zelf (zoals sommigen leren), maar op het resultaat van die roeping; als dat resultaat uitblijft, dan ligt dat uitsluitend aan de kwade wil van de geroepene (vraag 89). De genoemde ‘sommigen’ zijn weer de calvinisten.²⁷

De bijbel noemt de succesvolle roeping ‘bekering,’ ‘wedergeboorte,’ ‘geestelijke opwekking uit de doden’ of ‘nieuwe schepping,’ met welke aanduidingen wordt uitgedrukt hoe radicaal en volledig de verandering is die de bekeerde mens ondergaat (vraag 90). De mens komt enerzijds niet uit vrije wil tot die verandering, maar alleen door het woord van het evangelie en de kracht van de Heilige Geest (vraag 91); anderzijds kan hij zijn roeping wel degelijk verwerpen en de kracht van de Geest weerstaan—anders zou het geen zin hebben om beloning of straf in het vooruitzicht te stellen (vraag 92).

Daarmee komt de *Onderwysinge* bij het onderwerp van de beloften aan de gelovigen. Deze betreffen twee soorten: beloften die betrekking hebben op het aardse leven (vraag 94-99), en die betrekking hebben op het toekomstige leven in het koninkrijk van God (vraag 100-102). In dit leven worden er vijf weldaden aan de gelovigen geschonken: verkiezing tot heerlijkheid; aanneming als kinderen; rechtvaardigmaking; heiligmaking en verzegeling door de Heilige Geest (vraag 94).

De verkiezing tot heerlijkheid betekent dat God de volhardende gelovigen en boetvaardigen afzondert als zijn eigen volk en eigendom (vraag 95). De aanneming tot kinderen betekent dat de gelovigen zijn aanvaard als erfgenamen van het eeuwige leven (vraag 96). De rechtvaardigmaking betekent dat God de zonden van de bekeerden vergeeft, en bereid is hen als rechtvaardigen te beschouwen op grond van hun geloof en gehoorzaamheid. (vraag 97). Door de gave van de heiligmaking is de gelovige in staat zich verre te houden van onheiligheid en dagelijks te groeien in reinheid en rechtvaardigheid (vraag 98). De verzegeling door de Heilige Geest is de innerlijke overtuiging van de zekerheid van Gods

²⁷ Vgl. Heydanus, *Proeve*, p. 282: ‘dewijle Godt niet in allen het geloove ende de bekeeringe werckt, so en heeft Godt oock niet besloten die in allen te wercken, maer alleen in den genen in den welcken hy die in der tijdt werckt.’

genade, die de gelovige meer en meer in staat stelt stand te houden tegen aanvechtingen (vraag 99).

Met betrekking tot het toekomstige leven (vraag 100) zijn de beloften die van opwekking uit de doden (vraag 101) en de verheerlijking (vraag 102).

Tegenover de beloften van beloning staan de straffen (vraag 103-105). In dit leven worden degenen die het aanbod van genade afwijzen door God worden verworpen en door hem aan hun lot overgelaten (vraag 103). Daarnaast zullen zij worden getroffen door verdere verblindings en verharding (vraag 104). De straf in het toekomstige leven is dat zij door God verstoten worden en in het eeuwige vuur van de hel van de duivel worden geworpen (vraag 105).

De vanzelfsprekendheid waarmee de tekst over de realiteit van de duivel en de hel spreekt, is natuurlijk geheel in overeenstemming met de dominante overtuiging in die tijd (en trouwens ook met de bijbel). Terzijde zij opgemerkt dat de overtuigd Sociniaanse dichter Dirk Rafaëlsz. Camphuysen deze geloofsvoorstelling in 1630 stellig afwees.²⁸

De *Onderwysinge* heeft als laatste een afdeling over de ambten en de kerk (vraag 106-120). De geboden en beloften, alsmede de dreigementen, maakt God bekend door de verkondiging van het goddelijke woord, waartoe Christus apostelen, profeten, evangelisten, herder en leraars heeft aangewezen. Hun werk gebeurt in de context van kerkelijke gemeenten, waarbinnen ook de ambten van ouderlingen en diakens zijn ingesteld om de gemeenten te leren, besturen en van armenzorg te voorzien (vraag 106). Een ambt zoals dat van de paus, die onfeilbaar over alle kerkelijke gemeenten heerst, is door Christus niet ingesteld (vraag 107).

Een gemeente is een vergadering van mensen die van harte in Christus geloven en hun geloof belijden (vraag 108). Wij weten niet zeker of iedereen die hem met de mond belijdt, ook werkelijk van harte in hem gelooft—alleen God weet dat; intussen zullen wij wel uitgaan van de oprechtheid van iedereen in de gemeente (vraag 109). De zichtbare gemeente van Jezus Christus bestaat dan uit hen die hun geloof in hem openlijk belijden en door andere mensen als zodanig herkend kunnen worden (vraag 110).

²⁸ Zie De Groot, 'Dirk Rafaëlsz Camphuysen,' p. 172.

Alle christenen in de wereld samen vormen de katholieke of algemene kerk, één lichaam en één geest (vraag 111). De verschillende kerken die er bestaan, de ene hier de andere daar, zijn de samenstellende delen van die algemene kerk—bedoeld wordt dat er niet één bepaald kerkgenootschap is dat de aanduiding ‘katholiek’ exclusief voor zichzelf kan reserveren (vraag 112). Op de vraag of er dan niet enig leerinhoudelijk criterium is om als onderdeel van de algemene kerk te mogen doorgaan, is het antwoord neen: alle kerkgenootschappen die op de noodzakelijke geloofspunten overeenstemmen, moeten beschouwd worden als lid van de algemene, katholieke kerk, ook al wijken ze op andere, niet-noodzakelijke punten sterk van de waarheid af (vraag 113). Deze voor die tijd bijzonder ruime opvatting is natuurlijk steeds zeer kenmerkend geweest en gebleven,²⁹ en is hier bedoeld als onderscheiding van de gereformeerden.

Waarom kun je dan zo’n specifieke kerk herkennen als onderdeel van de algemene kerk? Aan de belijdenis van de leer van Jezus Christus en de onderhouding van diens geboden (vraag 114). Voor de lidmaten van zo’n gemeente geldt dat ze, behalve Christus belijden en een aan God welgevallig leven leiden, regelmatig naar de kerkdienst gaan, met alles wat daarbij hoort (vraag 115).

Onder dat laatste vallen de zog. sacramenten, de doop en het heilig avondmaal (vraag 116). Alle lidmaten van de kerk worden gedoopt in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. De doop is een symbool van de reiniging van de mens door het bloed en de geest van Christus, waarmee al hun zonden vergeven worden en op grond waarvan hun het eeuwige heil geschonken zal worden (vraag 117). De viering van het heilige avondmaal is een getuigenis van de gemeenschap met het lichaam en het bloed van Jezus Christus, waarin wij willen groeien en toenemen, en van de onderlinge liefde van de gelovigen als leden van één lichaam (vraag 118). Brood en wijn zijn louter symbolisch, iets als de verandering van het brood in het lichaam van Jezus Christus, op wat voor manier dan ook, vindt niet plaats; het avondmaal heeft ook niets met een offer te maken, tenzij als herdenking van het ene offer, dat Christus al gebracht heeft (vraag 119).

²⁹ Zij het ook in verschillende betekenisnuances en toepassing; Vuyk, *Het einde der remonstranten*.

Wanneer een lid van de gemeente zich misdraagt, met name in het openbaar, moet hij daarop door zijn medelidmaten aangesproken worden, opdat hij zijn leven betert. Als na veelvuldige vermaningen zo iemand volhardt in zijn gedrag, is het beter hem verder te mijden en ook uit de gemeente te zetten om te voorkomen dat daarin ergernis ontstaat. Familiebanden zoals tussen man en vrouw, of andere verbintenissen, zoals tussen werkgever en werknemer, mogen hieronder niet lijden, en evenmin wordt de algemeen geldende zorgplicht van mensen onderling hierdoor opgeheven. Het bedoelde toezicht op elkaars gedrag is een opdracht van bestuurders van de gemeente, maar ook van elk lid afzonderlijk (vraag 120). Hier zetten de remonstranten zich af tegen het veel strengere beleid met betrekking tot excommunicatie dan de gereformeerden (waarvan zij in 1619 zelf het slachtoffer waren geworden).

De *Onderwysinge* sluit af met de vraag waarmee de Heidelbergse Catechismus begint: ‘Wat is de hoogste troost en vreugde van een waarachtig christenmens, beide in leven sterven?’ (vraag 121). Het antwoord is een lange volzin, die al het voorgaande kort samenvat.

Contra-remonstrantse reactie

Meteen in 1641 verschenen vanwege contra-remonstrantse geleerden twee uitvoerige reacties op de *Onderwysinge*, beide in opdracht van provinciale synoden van de gereformeerde kerk, en wel ter bescherming van de eenvoudige, niet-gestudeerde mensen, die goed moesten begrijpen, vond men, hoe gevaarlijk de remonstrantse leer was. Aan een van die tractaten, de *Catechisatie over den Catechismus der remonstranten* van de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius zal ik hier goeddeels voorbijgaan. Het begin van het voorwoord maakt meteen helder vanuit welk gezichtspunt de bespreking van het *Onderwys* is aangevat, uitgewerkt en voltooid:

De afsonderinghe der Remonstrantsche Societeyt, ende het tieren van haer woordt als eenen kancker in de ghesonde woorden des Heeren Christi en hebben hier te lande, specialijcken in dese stadt ende provincie, voor eenige jaeren gheen kleyne beroerten ende verstooringhen aengericht.

Dit is de toon en de stijl waarmee het werk van professor Voetius een kleine duizend bladzijden voortgaat, en waarvan de remonstrantse pre-

dikant Jacobus Batelier in diens bestrijding van Voetius meende, dat het alleen maar strekte tot het aanwakkeren van twist en aanzetten tot haat.³⁰

Schijnbaar vriendelijker en verzoenlijker was de reactie van de Leidse hoogleraar Abraham Heydanus, eveneens in 1641, hoewel ook hij geen geheim maakte van zijn overtuiging dat de *Onderwysinge* een verderfelijk stuk was, dekmantel van alle denkbare vormen van socinianisme en andere gevaarlijke ketterijen. Om tot verzoening tussen gereformeerden en remonstranten te komen, stelde hij voornamelijk voor dat laatstgenoemden zich voortaan stil zouden houden, geen enkele poging ondernemen om hun aanhang uit te breiden, en al helemaal niet door de schooljeugd met dit werk te bederven.³¹

De reactie van de remonstrantse seminariumhoogleraar Simon Episcopus loog er niet om.³² Zeer merkbaar geraakt door deze aanval vanwege de contra-remonstranten—men bedenke dat hij met zulke venijnige aanvallen heel zijn werkzame leven te kampen had gehad en grote persoonlijke offers voor zijn overtuigingen had gebracht—ging hij de kritiek van Heydanus met alle kracht van zijn scherp verstand te lijf. Zijn onmiskenbaar gevoel voor sarcastische humor was daarbij een krachtig wapen.³³

Wanneer we afzien van van alle veronderstellingen, verdachtmakingen en beschuldigingen van ketterij, blijkt de *Proeve* van Heydanus echter een belangwekkende analyse van het verschil tussen gereformeerden en remonstranten te bieden. Dat verschil zocht Heydanus in de remonstrantse benadering van het vele onkenbare en ondoorgrondelijke van de christelijke leer. Volgens Heydanus weigerden de remonstranten niet alleen het ‘mysterieuze’ van de godsdienst te aanvaarden, waarvoor nl. ook de acceptatie van door de Heilige Geest geïnspireerde bijbeluitleg nodig is, maar deinsden zij er evenmin voor terug het mysterieuze,

30 Batelier, *Verantwoordinge*, p. 52.

31 Bijv. *Proeve*, de inleiding, en pp. 411-412.

32 Antwoord op de *Proeve* verscheen in 1643, na Episcopus' dood in hetzelfde jaar. Het voorwoord is niet van Episcopus zelf.

33 Bijvoorbeeld waar hij de uitverkorenen tot het heil aanduidt als ‘de lieve absoluutelijk uyt-verkoorne troetelkinders,’ p. 30; of de kritiek van Heydanus als ‘huts-pot her-koockt,’ p. 416. Heydanus reageerde uiterst geprikkeld op Episcopus' *Antwoord* met *De causa Dei* van 1645.

wanneer zij dat in strijd met de menselijke rede achtten, als onwaarheid te verwerpen.³⁴ Op die wijze stelden zij de beperkte en feilbare menselijke reden op gelijke hoogte als de goddelijke openbaring, ontnamen zij aan de leer de echt-godsdienstige inhoud, en werd hun vooral op de religieuze praktijk toegesneden theologie verschrompeld tot niet meer dan een christelijke ethiek.³⁵

In de slotbeschouwing van de *Proeve* beschreef Heydanus dit als volgt:

datmen de gedaente van de theologie heeft verandert en omgekeert, dat, daer die is een verborgentheyt der Godtsaligheyt, en een wijsheyt voordraeght die in verborgentheyt is ende vol mysterien, die noyt ooge gesien, noyt oore gehoort, nochte in 's menschen herte gekomen is, die alleen door openbaringe des Geests geleert wordt, sy van de selve gemaect hebben een *Ethicam Christianam*, t'eenemaal ontmant ende verkracht en haer selve niet gelijkende, daer de openbaringhe des Geests niet toe vereyscht is om die te verstaen ende de natuerlijcke mensche in den selfden graet gestelt wort met de geestelicke ende de reden roemt tegen de Geest ende de openbaringe.³⁶

Dit is niet de plaats om uitvoerig op deze analyse in te gaan en om te beslissen of die geheel en al correct is.³⁷ Wat deze beoordeling wel laat zien is dat de twist tussen remonstranten en contra-remonstranten voor een belangrijk gedeelte veroorzaakt wordt door een grondig niet-begrijpen van elkaars beweegredenen en temperament. De onverzoenlijkheid tussen beide partijen, die voor de moderne waarnemer moeilijk te begrijpen is, omdat het om minutieuze details lijkt te gaan, vindt haar verklaring niet zozeer in de inhoud van hun theologieën, maar in een fundamenteel verschillende wijze van theologiseren, waarin aan de

34 Het kan verkeren: in 'Zoek het kind' (2019) houdt de remonstrantse hoogleraar Johan Goud een pleidooi voor het aanvaarden van 'de waarheid van wat we niet begrijpen.'

35 Zie Aalderink, 'Socinianisme,' p. 55.

36 *Proeve*, pp. 419-420; Heydanus verwijst op pp. 453-454 met name naar Episcopus' tractaat tegen de Deventer hoogleraar Vedelius uit 1633, *Vedelius rhapsodus*, cap. IV.

37 In zijn *Antwoord* ging Episcopus niet op deze analyse in, maar de bespreking van deze materie naar aanleiding van vraag 3 en 4 (pp. 26-31) lijkt erop te wijzen dat hij in de kern, en afgezien van de tendentie van Heydanus' weergave, er wel mee zou moeten instemmen.

menselijke rede een radicaal verschillende plaats en rol wordt toegekend.³⁸

In de tijd waarin de *Onderwysing* verscheen, was Episcopius' denken daarover alweer verder ontwikkeld dan in de jaren van zijn *Belijdenisse*. Zijn opvattingen over de bijbel als zuiver historische bron (uiteindelijk ontleend aan Socinus) werden opgenomen en doorontwikkeld door zijn opvolgers aan het remonstrantse seminarium, en zouden uiteindelijk een belangrijke rol spelen in het ontstaan van de historisch-kritische benadering.³⁹

De historisch-kritische benadering van de bijbel, op haar beurt, is met name binnen de vrijzinnige stromingen van het christendom, in Nederland en ver daarbuiten, zo lang zo overheersend geweest, dat de hedendaagse lezer de grondslag van de remonstrantse theologie (zoals bijvoorbeeld in vraag 3 tot uiting gebracht) als onherkenbaar ouderwets en achterhaald ervaart. In die zin kan het *Onderwijs in de christelijke religie* bezwaarlijk dienen als handboekje voor het godsdienstonderwijs aan de jeugd van onze dagen. Daarentegen kan de godsdienstige ernst waarmee deze, in de woorden van Heydanus, 'christelijke ethiek' wordt voorgedragen, en wel als integraal onderdeel van het ware geloof, voor velen in dit opzicht misschien nog inspireren.

38 Hoenderdaal, 'Arminius en Episcopius,' pp. 228-235; ook Kuiper, 'Priester en profeet,' met name pp. 57-58 over Episcopius' opvolger aan het seminarium, Stephanus Curcellaeus.

39 Daugirdas, 'The Biblical Hermeneutics.'

VERANTWOORDING

De transcriptie van de tekst volgt de eerste druk van 1640, met uitzondering van de daarin ontbrekende pagina's 28-29 (grofweg vraag 65-68), daar is de tekst van de nadruk van de eerste editie uit 1640 gebruikt. Het is waarschijnlijk dat het ontbreken van die pagina's speciaal het via books.google.com beschikbare exemplaar betreft—er zou dan één folio moeten zijn losgeraakt en verdwenen. De Hoornse nadruk, ook via books.google.com in te zien, bevat die bladzijden wel. Merk op dat in de eerste druk de paginering van pp. 25-27 door de drukker in het ongerede is gebracht: op p. 26 volgt opnieuw de reeks 25-27, terwijl de tekst gewoon doorloopt. Zulke fouten kunnen ertoe bij hebben gedragen dat de vergadering van remonstrantse predikanten na publicatie aandrang op een snelle heruitgave.

In de transcriptie zijn het hoofdlettergebruik en de interpunctie aangepast aan het moderne gebruik.

De *Onderwysinge* bestaat voor een belangrijk deel uit citaten van, of verwijzingen naar bijbelplaatsen. De bijbeltekst die Wtenbogaert heeft gebruikt is die van de *Deux aesbijbel*, indertijd de belangrijkste voorloper van de Statenvertaling. In de vertaling van de tekst heb ik de Statenvertaling gebruikt in de herziening van 2010 (door de Stichting Herziening Statenvertaling), die die vertaling zoveel mogelijk heeft aangepast aan het hedendaagse taalgebruik, zonder een volledig nieuwe vertaling in het hedendaagse Nederlands na te streven (zoals de Nieuwe Bijbelvertaling van 2004 dat wel deed). Deze keuze voor de Herziene Statenvertaling is vooral ingegeven door de wens dicht bij de exegetische stand van zaken van die tijd te blijven, maar ook door de wens veel van het taaleigen van rond 1640 te bewaren. Het zou immers een onbedoeld vervreemdend effect op de meeste remonstranten van vandaag hebben, indien de tekst van het *Onderwijs* als het ware taalkundig volledig geactualiseerd zou worden, terwijl de inhoud onmiskenbaar vroeg 17de-eeuws is. Alleen termen die in het Nederlands van nu echt niet goed te plaatsen zijn, zoals 'zaligheid,' heb ik waar mogelijk vermeden.

De verwijzingen naar de bewijsplaatsen in de bijbel, heb ik tussen haakjes in de tekst van de vertaling opgenomen, niet in die van de oor-

spronkelijke tekst, om lezing van die laatste niet nog verder met deze informatie te bemoeilijken. Soms kon de Statenvertaling niet gevolgd worden, zoals in het geval van vraag 16, waar verwezen wordt naar Psalm 36:6 (dat zou in de Statenvertaling Ps. 36:6-7 moeten zijn), wegens de afwijkende exegetische beslissing ten opzicht van de *Deux-aes-bijbel* (de frase waarnaar in het bijzonder verwezen wordt, luidt in de Statenvertaling: ‘mensen en dieren verlost u’; in de oudere vertaling daarentegen: ‘du helpst beyde den mensche ende vee’; het tweede alternatief had de schrijver van de *Onderwysinge* voor het te bewijzen punt in gedachten).

De Herziene Statenvertaling is te raadplegen via de website herzienestatenvertaling.nl; de *Deux-aesbijbel* is beschikbaar via dbnl.org.

ONDERWYS
IN DE
CHRISTELIJCKE RELIGIE
Gestelt by Vragen ende Antwoorden
na de Belijdenisse der Remonstrants-Ghereformeerde
CHRISTENEN.

1. *Wat is de Christelijcke religie?*

Een Godts-dienst, waer door men niet alleen ghelooft in Godt, die een belooner is der ghener die hem soecken, ende in Jesum Christum sijnen eenigh-gebornen Sone, die hy gesonden heeft; maer oock deselfde eert ende dient volgens de gheboden die ons gegeven zijn, op hope voornamentlijck van na den doot een eeuwich ende onsterffelijck leven in den hemel te verkrijghen.

2. *Waer vindtmen desen Godts-dienst beschreven?*

In den Bybel, ofte de boecken des Ouden ende insonderheydt des Nieuwen Testaments, die men canonijcke noemt, om dat de regulen na dewelcke wy Godt ende Jesum Christum kennen ende dienen moeten daer in vervat ende begrepen zijn.

3. *Wat weet ghy dat die boecken van Godt zijn?*

Niet alleen hier uyt dat die zijn beschreven door heylige mannen, die door den Geest Godes ghedreven zijn geweest ende waer teghen niet en valt te segghen, maer oock ende voornamentlijck dat de leere daer in vervatet soo heyligh ende volcomen, oock door soo vele crachtighe wonderteycken en bedeylinghen des H. Geestes bevestight is, datse niet anders en kan dan uyt Godt zijn.

ONDERWIJS
IN DE
CHRISTELIJKE RELIGIE
door middel van vragen en antwoorden,
naar de Belijdenis van de remonstrants-gereformeerde
CHRISTENEN.

1. *Wat is de christelijke religie?*

Een godsdienst waarin men niet alleen gelooft in God, die degenen die hem zoeken beloont (Hebr. 11:6); en in zijn eniggeboren Zoon, Jezus Christus, die hij gezonden heeft (Joh. 17:3); maar die ook eert en dient overeenkomstig de geboden die ons gegeven zijn (1 Joh. 2:4; Luc. 6:46), vooral in de hoop na de dood een eeuwig en onsterfelijk leven in de hemel te verkrijgen (Joh. 8:51; 11:25; 1 Joh. 2:25).

2. *Waar kun je deze godsdienst beschreven vinden?*

In de bijbel, dat wil zeggen in de boeken van het Oude en in het bijzonder het Nieuwe Testament. Deze boeken noemt men de kanonieke, omdat zij alle regels bevatten die wij in het kennen en dienen van God en Jezus Christus moeten volgen (Rom. 6:17; Gal. 6:16).

3. *Hoe weet je dat die boeken van goddelijke oorsprong zijn?*

Op grond van het feit dat ze geschreven zijn door heilige mannen, die door de Geest van God gedreven werden (2 Petr. 1:21; Luc. 1:2), en tegen wie niets in valt te brengen; maar vooral ook doordat de leer die ze bevatten zo heilig en volmaakt is (2 Tim. 3:16-17; 2 Petr. 2:21; Joh. 15:24), en ook bevestigd door vele krachtige wondertekenen en uitstortingen van de Heilige Geest (Hebr. 2:3; Marc. 16:20), dat die niet anders dan van God afkomstig kan zijn.

4. *Is de leere in de gesejde boecken uytghedruckt ghenoech ter saligheyt?*

Ja, want de H. Schriften connen ons wijs maken ter saligheyt door 't gheloof dat in Christo Jesu is, ende zijn oorbaerlijck tot leeringhe, straf-finge, verbeteringhe ende onderwijsinghe die in de rechtveerdigheyt is, op dat de mensche Godts gheheel zy tot alle goede wercken volcomelijck onderwesen, ende also 't eeuwighe leven daer in vinde.

5. *Zijn die H. Schriften oock claer ende duydelijck ghenoech om ons wel te doen verstaen 't gheen ons ter eeuwighe saligheyt noodigh is?*

Ja, want wat de wet aengaet: die is volmaect, bekeerende de ziele, verlichtende de ooghen, ende den onverstandigen wijs-makende, een lanterne voor onse voeten ende een licht op onsen wegh, etc. Ende wat het euangelium aengaet: al 't ghene dat daer in beschreven is, dat is gheschreven op dat wy ghelooven souden dat Jesus is Christus de Sone Gods, ende dat wy gheloovende het eeuwighe leven in sijnen name hebben souden.

6. *Moeten daer by niet noch eenighe reghelen, traditien of insettinghen onderhouden worden om saligh te zijn?*

Neen, want de Heere verclaert uytdruckelijck datmen hem te vergheefs eert, leerende door leeringhen, gheboden of insettinghen van menschen.

7. *Maer of over de religie ende Godts-dienst ende het rechten verstandt der H. Schrift eenigh verschil viel, moeter niet een sprekende rechter zijn onder de menschen, die niet feylen en kan, die het vonnis wijse ende segghe wat wy in conscientie ghelooven ende volghen moeten?*

Soodanigh rechter en heeft de Sone Gods niet ingestelt, ende en is daerom nergens op aerden te vinden. Hy heeft ons alleen tot een reghelmate onses geloofs ende doens ghelaten sijn Woordt, verbiedende vele meesters te zijn, aenghesien een onse Meester is, Christus.

4. *Is de leer die in die boeken tot uitdrukking gebracht wordt genoeg om te weten wat nodig is voor het verkrijgen van het eeuwige heil?*

Ja, want de heilige boeken kunnen ons onderwijzen over het eeuwige heil dat we kunnen krijgen door het geloof in Christus Jezus, en zijn geschikt voor onderricht, weerlegging, correctie, en opvoeding in rechtvaardigheid, opdat de mens die God toebehoort volkomen wordt toegerust tot elk goed werk (2 Tim. 3:15-17), en daardoor het eeuwig leven vindt (Joh. 5:39; 20:30-31).

5. *Zijn die heilige boeken ook duidelijk en ondubbelzinnig genoeg om ons goed te laten begrijpen wat voor het eeuwige heil nodig is?*

Ja. Wat de wet aangaat, die is volmaakt en bekeert de ziel, verlicht de ogen en geeft de eenvoudige wijsheid (Ps. 19:8-9), is een lamp voor de voeten en een licht op ons pad (Ps. 119:105), enzovoort. En wat het evangelie aangaat, alles wat daarin geschreven is, is geschreven opdat wij geloven dat Jezus de Christus is, de Zoon van God, en dat wij door te geloven het eeuwige leven zullen hebben in zijn naam (Joh. 20:31).

6. *Moeten er niet ook nog nadere regels, tradities of verordeningen onderhouden worden om het eeuwige heil te krijgen?*

Nee, want de Heer heeft nadrukkelijk gezegd dat men hem tevergeefs eert, als men leerstukken onderwijst die geboden of verordeningen van mensen zijn (Matt. 15:9).

7. *Maar als er over de religie en het juiste begrip van de heilige boeken verschil van mening ontstaat, moet er dan niet een onfeilbaar rechter onder de mensen zijn, die over het geschilpunt vonnis wijst en kan zeggen wat wij met goed geweten moeten geloven en volgen?*

Zo'n rechter heeft de Zoon van God niet ingesteld en is op aarde nergens te vinden. Als enige maatstaf van ons geloven en doen heeft hij ons zijn Woord gegeven (Luc. 16:29), en ons verder verboden vele leermeesters te hebben (Jac. 3:1), aangezien één onze meester is, namelijk Christus (Matt. 23:10).

8. *Hoe salmen dan doen wanneer over saken van religie eenighe dispuyt en vallen, op dat de vrede in de ghemeynte Godts blijve ende onderhouden werde?*

Nademael de saken noodigh ter saligheydt weynigh zijn ende claer in Godts woordt staen uyt-gedruyct, sullen wy aen 't fundament dat Christus is onbeweghelijk vast houden, ende in de reste de prophetien niet verachten, den Geest niet uyt-blusschen, alles beproeven, 't goede behouden ende, malcander verdraghende in der liefde, neerstigh zijn om d'eenigheydt des Gheestes te onderhouden door de bandt des vredes.

9. *Welck is het sommier van 't gene men van Godt ende sijnen Sone Jesu Christo, midtsgaders van de saken der Christelijcke religie weten ende gheloven moet?*
Het sommier daer van is begrepen in de 12 Artijckelen des Gheloofs, luydende aldus:

Ick gheloove in Godt den Vader, den almachtighen schepper des hemels ende der aerden;

Ende in Jesum Christum, sijnen een-gheborene Sone, onsen Heere, die ontfanghen is van den H. Gheest, gheboren uyt de maghet Maria, gheleden heeft onder Pontio Pilato, is ghekruyst, ghestorven ende begraven, neder-ghedaelt ter hellen, ten derden daghe wederom op-ghestaen van den dooden, op-ghevaren ten hemel, sittende ter rechter-handt Godts des almachtighen Vaders, van daer hy komen sal te oordeelen de levende ende dooden.

Ick geloove in den Heylighen Gheest;

Ick gheloove een heylighe alghemeyne Christelijcke kercke, de ghemeynschap der heylighen, verghevinghe der sonden, weder-opstandinghe des vleeschs, ende een eeuwich leven.

10. *Verclaert ons deselfde wat wijt-loopigher: waer in bestaet voor-eerst de rechte kennisse des waren Godts?*

In de kennisse van sijne nature, wercken ende wille.

8. *Wat moeten we dan doen, als er op het gebied van de religie onenigheid ontstaat, om de vrede in de gemeente van God te bewaren en onderhouden?*

Omdat er maar weinig dingen zijn die voor het krijgen van het eeuwige heil nodig zijn, en die bovendien duidelijk in Gods woord tot uitdrukking zijn gebracht, moeten we onwrikbaar vasthouden aan het fundament dat Christus is (1 Cor. 3:11 en verder), en voor het overige de profetieën niet verachten, de Geest niet uitblussen, alle dingen beproeven en het goede behouden (1 Thess. 5:20-22), elkaar in liefde verdragen en ons beijveren om de eenheid van de Geest te bewaren door de band van de vrede (Ef. 4:2-3).

9. *Wat is een korte samenvatting van hetgeen men moet weten en geloven over God, zijn Zoon Jezus Christus en van de kernpunten van de christelijke religie?*

Die samenvatting wordt geboden in de twaalf Artikelen van het Geloof, die luiden als volgt:

Ik geloof in God de Vader, de almachtige schepper van hemel en aarde;
en in Jezus Christus, zijn enige Zoon, onze Heer,
die ontvangen is van de Heilige Geest, geboren uit de maagd Maria,
geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruisigd, gestorven, en begraven,
neergedaald in de hel,
op de derde dag weer opgestaan uit de doden,
opgevaren naar de hemel,
waar hij zit aan de rechterhand van God, de almachtige Vader,
vanwaar Hij komen zal om de levenden en de doden te oordelen;
ik geloof in de Heilige Geest,
een heilige algemene christelijke kerk, de gemeenschap van de heiligen,
vergeving van zonden,
een lichamelijke opstanding,
en het eeuwige leven.

10. *Leg dat eens wat verder uit. Om te beginnen, waaruit bestaat de juiste kennis omtrent de ware God?*

Uit de kennis van zijn aard, zijn daden en zijn wil.

11. *Hoe kentmen Godt in sijne nature?*

Eerst in 't ghemeyn in sijne wesentlijcke eyghenschappen, dat hy is een Gheest, eenigh, eeuwich, oneyndelijck, alwetende, vry, goedt, gerechtigh, heyligh, waerachtigh, almachtigh, saligh.

12. *Hoe voorder?*

Onderschedelijck in drie personen of self-standigheden, Vader, Soon, ende H. Gheest; de Vader die, sijn oorspronck van niemant hebbende, den Sone ghegenereert heeft door eene onbegrijpelijcke, onuytsprekelijcke generatie; de Soon die van den Vader is ghegenereert; den H. Gheest die van den Vader ende den Sone uytgaet. Ende die drie zijn een.

13. *Welcke zijn de wercken daer uyt wy Godt leeren kennen?*

De scheppinge des hemels ende der aerde met alles wat daer in is, insonderheyt des mensches; daerbenevens sijne ghestadighe ende gheduerige voorsienigheyt ende regeringhe over deselve; eyndelijck de verlossinge ende herscheppinghe des menschen als hy in sonde ende ellende ghevalen was.

14. *Hoe schiep Godt den mensch?*

Na dat Godt hemel ende aerde uyt niet gheschapen hadde, schiep hy den mensch, een man ende een vrou, na sijn even-beeldt ende gelijckenis, met een vernuftige, onsterffelijcke geest of ziel, recht verstandt, vrye wil, suyvere gheneghentheyden, noodighe wijsheydt ende ghenade, om de creaturen daer over Godt hem de heerschappije gaf wel te regeren, oock om sijne scheppers wille te weten ende te ghehoorsamen, om eeuwich saligh te zijn, met segheninge tot vruchtbare voortelinghe van 't menschelijck gheslacht.

15. *Wat leert ons dit werck der scheppinghe?*

Godt alle tijt dancken van alle dat wy zijn ende hebben, als comende alleen van hem die de gever is alles goets, dien wy oock alle tijdt bereydt moeten zijn 't gheen hy ons ghegheven heeft weder te gheven als hy 't selve van ons eyscht.

11. *Hoe kent men God naar zijn aard?*

In het algemeen uit zijn wezenlijke eigenschappen; hij is Geest (Joh. 4:24), de enige (Marc. 12:29), eeuwig (Rom. 16:26), oneindig (Ps. 139:7 en verder), alwetend (Heb. 4:13), vrij (Matt. 20:15), goed (Ps. 145:9), rechtvaardig (1 Joh. 1:5; Heb. 6:10), heilig (Jes. 6:3), waarachtig (Joh. 8:26), almachtig (Marc. 14:36) en gelukkig (1 Tim. 6:15).

12. *En verder?*

In het bijzonder naar drie personen of zelfstandigheden: Vader, Zoon en Heilige Geest (Matt. 28:19; 1 Cor. 12:4-6; 2 Cor. 13:13; 1 Joh. 5:7). De Vader, die zelf geen oorsprong heeft (1 Cor. 8:6; Ef. 4:6), heeft de Zoon verwekt (Ps. 2:7; Heb. 1:5) door een ondoorgrondelijke en onuitsprekelijke verwekking. De Zoon is door de Vader verwekt. De Heilige Geest gaat van Vader en Zoon uit (Joh. 15:26). En die drie zijn een (1 Joh. 5:7).

13. *Door welke daden maakt God zich bekend?*

Door de schepping van de hemel en de aarde, met alles wat daarin is, in het bijzonder de mens (Hand. 17:26-27); daarnaast door zijn aanhoudende en voortdurende zorg daarvoor en bestuur ervan (Hand. 14:17); en ten slotte door de verlossing en herschepping van de mens nadat die tot zonde en ellende was vervallen (Rom. 3:21 en verder; 5:8).

14. *Hoe schiep God de mens?*

Nadat God hemel en aarde uit het niets had geschapen, schiep hij de mens, man en vrouw, naar zijn beeld en gelijkenis (Gen. 1:27), met een redelijke, onsterfelijke geest of ziel (Pred. 12:7; Matt. 10:28), een goed verstand, een vrije wil, zuivere hartstochten (Pred. 7:29; Sir. 15:14-16) en de benodigde wijsheid en genade om de schepselen waarover God hem de zeggenschap gaf, goed te besturen, om de wil van zijn schepper te kennen en te gehoorzamen, bestemd voor het eeuwige heil en gezegend tot vruchtbare vermenigvuldiging van het menselijke geslacht (Genesis 1-3).

15. *Wat leert ons deze scheppingsdaad?*

Om God altijd te danken voor alles wat wij zijn en hebben (Ps. 8:4-6; 139:14), als dingen die alleen van hem komen (Hand. 17:25; 1 Tim. 6:17), de gever van al het goede. We moeten ook te allen tijde bereid zijn dat wat hij ons gegeven heeft, terug te geven wanneer hij daarom vraagt (1 Kron. 29:12-14).

16. *Wat is de voorsienigheydt Gods?*

Het ghestadigh opsicht, onderhoudinghe, regeringhe ende bestieringhe van de werelt ende alles wat daer in is, na sijne Godtlijcke wijsheydt, in alle gherechtigheydt ende billickheydt, voornamelijck van de menschen, ende sonderlingh van de Godt-vruchtighe.

17. *Hoe werckt Gods voorsienigheydt ontrent der menschen Godtsdienstigheydt?*

Al hadt Godt den mensch gheschapen met een vrye wil, so heeft Godt evenwel niet gewilt dat de mensch soude doen al dat hem ghelieft, maar heeft des menschen wil bepaelt met wetten ende geboden, die hy onbedwonghen ende vry-willigh wilde hebben onderhouden, den mensche tot ghehoorsaemheydt aenlockende door beloften, ende van de ongehoorsaemheydt afschrickende door dreygingen, doende daer by noch dickwils vermaningen, biddinghen ende smeekinghen, altemet oock teekenen ende wonderheyden, verclarende dat hy de ghehoorsaemheydt houdt in groote waerde, al om de menschen te eer ende te meer tot deselve aen te porren ende te prickelen.

18. *Hoe werckt Gods voorsienigheydt ontrent de sonde als die gheschiedt?*

Godt haet de sonde ende verbiedtse daerom ernstigh; dewijl hy evenwel niemandt tot de ghehoorsaemheydt met beneminge sijner vryheyt of anders nootsaken, veel min dwinghen en wil, maer wil dat de ghehoorsaemheydt vry-willigh zy, laet hy de sonde, wanneer de mensche die enckel begaen wil, willens ende wetens toe; niet met eene toelatinghe daer uyt de sonde noodtwendigh soude moeten volghen, want soo ware Godt selve autheur van de sonde ende en soude den mensch daer over niet rechtveerdelijck moghen straffen ('t welck lasterlijck ware te dencken), maer soo dat hy den mensch niet en wil met cracht beletten die te doen, wetende hoe hy die voorts oock buyten 's menschen meyinghe bestieren sal door deselve sijne voorsienigheydt tot sijner eere.

16. *Wat is de voorzienigheid van God?*

Dat is het voortdurende toezicht, de instandhouding, het bestuur en het beleid van de wereld en alles wat daarin is, naar zijn goddelijke wijsheid en in alle rechtvaardigheid en billijkheid (Ps. 36:6-7; 104 geheel; 145:15-16; Joh. 5:17); dit alles met name betrekking tot de mens, in het bijzonder de mens die God vreest (Ps. 33:13 en verder; 34:16; 1 Tim. 4:10).

17. *Hoe werkt Gods voorzienigheid met betrekking tot de menselijke godsdienstigheid?*

Ook al had God de mens geschapen met een vrije wil, hij wilde toch niet dat de mens zomaar alles zou doen wat hem in zou vallen (Deut. 12:8), maar heeft de menselijke wil ingeperkt met wetten geboden (Gen. 2:16-17; 9:4). Hij wilde dat die zonder dwang en vrijwillig zouden worden onderhouden, waarbij hij de mens aanmoedigde door beloften en ontmoedigde door dreigementen (Deuteronomium 28-30; 2 Cor. 6:16-18; 7:1)—vaak gecombineerd met vermaningen, bidden en smeken (Rom. 12:1; 2 Cor. 5:20; Ezech. 18:20; Ps. 81:14), soms ook met wonderen en tekens (Hand. 2:22; Joh. 5:36; Luc. 7:21)—en te kennen gaf gehoorzaamheid op grote prijs te stellen (Mal. 3:16; Heb. 13:16; Openb. 3:4); dit alles om de mensen eens te meer daartoe te stimuleren en te prikkelen.

18. *Hoe werkt Gods voorzienigheid met betrekking tot de zonde, als die wordt gepleegd?*

God haat de zonde en verbiedt ze daarom uitdrukkelijk (Ps. 5:5; Zach. 8:17; Spr. 6:16-19). Maar omdat hij niemand op wat voor manier dan ook tot gehoorzaamheid wil dwingen, of hem door het ontnemen van zijn vrijheid daartoe noodzaken, maar wil dat de gehoorzaamheid uit vrijwilligheid geschiedt (Ps. 81:14; Jes. 1:19; 1 Kron. 28:9; Openb. 22:17), laat hij de zonde, wanneer de mens daartoe vastbesloten is, willens en wetens toe (Ps. 81:13-14; Hand. 14:16). Hij laat het niet gebeuren in de zin dat daardoor de zonde noodzakelijk moet volgen, want dan zou God zelf de veroorzaker van de zonde zijn en zou het niet rechtvaardig zijn als hij de mens daarvoor zou straffen (want dat zou een godslasterlijke gedachte zijn), maar in die zin dat hij de mens niet met kracht wil beletten te zondigen. Ondertussen weet hij wel hoe hij ook buiten de mens om de zonde door zijn voorzienigheid zal leiden tot zijn eer (Rom. 5:20; 11:32).

19. *Geschiedt dan in der werelt niet by gheval of by avontuer, als ofter yet gheschiede dat Godt niet en weet, of yet ledigh aensaghe sonder hem daer mede te bemoeyen?*

Neen. Godts voorsienigheydt weet, regeert ende bestiert alles, goedt ende quaet, voorspoet ende teghenspoet, sonder evenwel den mensch te pramen met eenighe noodtwendigheydt om 't goedt te moeten laten ende 't quaet te doen, maer regeert alles soo wijselijck ende rechtveerdelijck, dat noch het avontuer of de blinde fortune aen d'een, noch het faetael noodt-lot der predestinateuren aen d'ander zijde in deughde of ondeughde gheen plaetse en heeft.

20. *Wat leert ons dit rechtveerdigh wijs beleydt ende werck der voorsienigheydt Godts over alles wat ons in deser wereld soude moghen weder-varen?*

In teghenspoet gheduldigh, in voorspoet danckbaer zijn, ende ons voor het toecomende in alles op Godes onses hemelschen Vaders toe-versicht volcomelijck verlaten.

21. *Nademael Godt den mensch so goedt ende oprecht gheschapen heeft, ende alles soo wijselijck ende wel regeert door sijn voorsienigheydt, hoe is dan het quaet der sonde in de werelt ghecomen?*

Door onser eersten voor-ouderen eyghen, vry-willighe schult ende overtredinghe der wet die hun Godt in den paradijs hadde ghegeven, van niet te eten van den boom der kennisse des goedts ende quaets, luysterende meer na de bedriegelijcke redenen des Duyvels als acht nemende op 't gheen sy wel wisten hun claer van Godt verboden te zijn ende sy behoorden na te laten ende seer wel conden nalaten.

22. *Heeft niet Godt almachtigh door ontreckinghe of onthoudinghe van noodighe hulpe of eenigh heymelijck beleydt den menschen daer toe ghedreven, ghetoghen of bewoghen, dat hy vallen of sondigen soude, om daer uyt stof te nemen om naderhandt sijne gherechtigheydt ende barmhertigheydt te bewijzen, soo eenighe leeren?*

19. *Gebeurt er dan in de wereld niets bij toeval, alsof er iets gebeurt dat God niet weet, of waarvan hij alleen maar de toeschouwer is, zonder zich ermee te bemoeien?*

Neen. Gods voorzienigheid weet, regeert en bestuurt alles, goed en kwaad, voorspoed en tegenspoed (Jes. 45:7; 1 Sam. 2:6-8; Amos 3:6), en zonder de mens te pressen om noodzakelijk het goede te laten en het kwade te doen (Deut. 11:27; 30:19; Ps. 109:17; Joh. 6:67). Maar hij regeert alles zo wijs en rechtvaardig, dat noch het blinde toeval enerzijds, noch het noodlot van de predestinatoren anderzijds enige rol speelt in deugdzaam of ondeugdzaam handelen.

20. *Wat leert ons dit wijs en rechtvaardig beleid en deze voorzienigheid van God over alles wat ons in deze wereld kan overkomen?*

In tegenspoed geduldig (Joh. 1:21; Jona 2:10; Klg. 3:37-39), in voorspoed dankbaar te zijn (1 Thess. 5:17; Jac. 5:13; Ps. 116:12-13), en ons voor de toekomst in alles volkomen verlaten op het toezicht van God, onze hemelse Vader (Matt. 6:25 en verder; Heb. 13:5-6; 1 Petr. 5:7).

21. *Als God dus de mens zo goed en oprecht geschapen heeft, en alles zo wijs en goed regeert door zijn voorzienigheid, hoe is dan het kwaad van de zonde in de wereld gekomen?*

Door de eigen, vrijwillige schuld van onze eerste voorouders, die de wet overtraden die God hun in het paradijs had gegeven, om namelijk niet te eten van de boom van kennis van goed en kwaad (Gen. 2:16-17); maar liever te luisteren naar de bedrieglijke woorden van de duivel (Gen. 3:1 en verder; Rom. 5:12; 2 Cor. 11:3; 1 Tim. 2:14; Wijsh. 2:23), dan acht te slaan op het hun heel goed bekende verbod op die overtreding, die zij hadden moeten nalaten en ook heel goed hadden kunnen nalaten.

22. *Heeft de almachtige God dan niet, door de noodzakelijke bijstand te onttrekken of te onthouden, of door enig verborgen beleid de mensen ertoe gedreven, getrokken of bewogen, dat hij viel en zondigde, zodat God naar aanleiding daarvan zijn rechtvaardigheid en barmhartigheid kon bewijzen, zoals sommigen leren?*

Geensins. Soo ware Godt autheur van de sonde, ende sulcks soude ghestreden hebben teghen Godts oprechtigheydt, wet-gevinghe, mitsgaders de vryheydt den mensche ingheschapien om vry-willigh te ghehoorsamen of niet. Oock en ware het vergeven of straffen van 't quaet der sonde dat Godt selve door sulck eenigh heymelijck, onwederstaenlijck beleydt te weghe brengt noch barmhertigheydt, noch rechtveerdigheydt.

23. Hoe heeft Gods voorsienigheydt dan hier in gehandelt?

Godt heeft den mensch, na dat hy hem de overtredinge sijner wet so ernstelijck hadde verboden, de vrymachtigheydt om hem vrywilligh te gehoorsamen niet willen benemen, noch hem het sondigen met cracht beletten, want soo soude hy hebben weder-roepen ende te niet gedaen dat hy eens hadde ghegheven; maer heeft, hem voorgheleydt hebbende het dreyghement des doodts, hem laten sondigen, wel wetende hoe hy dat quaet daer na door sijne ghenade ende barmhertigheydt ten besten keeren soude, met vergeven of met straffen na sijne gerechtigheydt.

24. Hoe zijn onse voor-ouders daer over gevaren?

Sy zijn daer over berooft ende ontset gheworden van haer voorgaende gheluckighe standt, ghedreven uyt den lust-hof die een voor-beeldt des hemels was, afghesloten van den boom des levens, ghevallen in ellende ende d'eeuwige doot.

25. Heeft dese onghehoorsaemheydt onser voor-ouderen niemandt anders bescha-digt?

Dewijl Adam was als de stronck ende wortel des menschelijcken gheslaches, hebben sijne nacomelinghen dit van hem geërft, dat sy alle (Jesu Christo den Sone Godts uytghenomen) gheboren worden ontbloot van de noodige gherechtigheydt om saligh te worden, de eeuwige doot ende allerhande ellenden daer toe leydende onderworpen.

Volstrekt niet. Dat zou God tot de veroorzaker van de zonde maken, en het zou in strijd zijn met Gods betrouwbaarheid en wet, alsmede met de vrijheid die hij de mens met de schepping had meegegeven om vrijwillig te kunnen gehoorzamen of niet (Jac. 1:13-16; Sir. 15:11-18). Ook zou het vergeven of straffen van het kwaad van de zonde door het effect van zo'n verborgen en niet tegen te werken beleid, niets meer te maken hebben met barmhartigheid of rechtvaardigheid.

23. *Welke rol heeft Gods voorzienigheid hier dan wel in gehad?*

God heeft de mens, nadat hij hem het overtreden van zijn wet zo nadrukkelijk had verboden, de vrijheid om hem vrijwillig te gehoorzamen niet willen ontnemen, noch hem het zondigen met kracht willen beletten (Pred. 7:29), want dan zou hij het eens gegevene hebben herroepen en teniet gedaan; maar hij heeft hem, nadat hij hem de dreiging van de straf van de dood had voorgelegd, toegestaan te zondigen, terwijl hij wel wist hoe hij daarna dat kwaad door zijn genade en barmhartigheid ten goede zou keren met vergeven of straffen, al naar gelang zijn rechtvaardigheid.

24. *Hoe is het onze voorouders daarna vergaan?*

Zij hebben hun toestand van geluk verloren en zijn die kwijtgeraakt, verjaagd uit de tuin (Gen. 3:24) die een voorafbeelding van de hemel was (Openb. 2:7; 22:14), afgesloten van de levensboom, en gevallen in de ellende en de eeuwige dood.

25. *Heeft deze ongehoorzaamheid van onze voorouders verder nog iemand benadeeld?*

Omdat Adam als het ware de stronk en wortel van het menselijke geslacht was (Hand. 17:26), hebben zijn nakomelingen dit van hem geërfd, dat zij allen (met uitzondering van Jezus Christus, de Zoon van God) worden geboren zonder de rechtvaardigheid die nodig is om het eeuwig heil te krijgen (Joh. 3:6; 1 Cor. 2:14), en onderworpen zijn aan de eeuwige dood en alle ellende die daartoe leidt (Rom. 5:12 en verder).

26. *Wat is meer op dese eerste sonde onser eerster voor-ouderen ghevolght?*

Eene yeders menschen eyghen dadelijcke sonden, met soodanighe verdorventheydt van alle vleesch door de ghewoonte van sondighen, dat de gheheele werelt gheseydt werdt in boosheydt ghelegen te zijn, daer op oock de toorn Gods uyt den hemel nu ende dan verscheydelijck is ontdeckt gheworden over de godtloosheydt ende ongherechtigheydt der menschen, soo dat alle menschen sondaren zijn ende verhindert te comen tot de heerlijkheydt Godts, legghende in de eeuwighe doot ende verdoemenis sonder het allerghenadighste werck der verlossinghe of herscheppinghe door Jesum Christum.

27. *Wat is het werck der verlossinghe of herscheppinghe voor een werck?*

Het is een werck der rijcker genade ende barmhertigheydt Godts, in sijne voorwetenheydt voorghenomen eer des werelts grondt gheleydt was, in 't Oude Testament door verscheyden figuren afgebeeldt, deur de propheeten belooft, ende in de volheydt des tijdts volbracht, daer door Godt den mensch van de eeuwighe doot ende verdoemenis die hy om der sonden wil onderworpen is, midtsgaders van de heerschappye der sonden heeft willen bevrijden, hem ghevende overvloedighe middelen ende cracht om sich de sonde quijt te maken ende Gode te gehoorsamen om eeuwigelijck in vreughde met Godt te leven.

28. *Door wien ende hoe brenghet Godt dit werck der verlossinghe te wege?*

Door Jesum Christum sijnen eenigh-geboren Soon, den welcken hy in de werelt gesonden heeft om niet alleen de ghenadighen wille Godts, van den boetveerdighen ende gheloovighen sondaren alle haer sonden te willen quijt-schelden ende vergheven, te vercondighen, ende deselve sijne leere met Godtlijcke wonder-wercken te bevestigen; maar oock ende voornamelijck om door de ghehoorsaemheydt ende de vrywillighe offeringhe sijns selfs tot den doot des cruyces toe, midtsgaders door crachtighe werckinghe sijns H. Gheestes de ghene die, hem kennende ende in hem gheloovende, den wegh by hem ghewesen souden ingaen, ten eeuwighen leven te brenghen.

26. *Wat kwam er na deze eerste zonde van onze eerste voorouders?*

De zonden die ieder mens zelf pleegt; en de gewoonte om te zondigen leidt tot een zodanige verdorvenheid van heel de mensheid, dat je kunt zeggen dat de hele wereld in het boze ligt (1 Joh. 5:19). Daarop is op verschillende momenten en manieren vanuit de hemel geopenbaard de toorn van God wegens de goddeloosheid en onrechtvaardigheid van de mens (Rom. 1:18), die zodanig is dat alle mensen zondaren zijn en geen mogelijkheid hebben te komen tot de heerlijkheid van God (Rom. 3:23; 11:32); hun bestemming zou de eeuwige dood en verdoemenis zijn, als er niet het allergenadigste werk van de verlossing of herschepping door Jezus Christus was.

27. *Wat is die verlossing of herschepping voor een werk?*

Het is een werk van overvloedige genade en barmhartigheid van God (Ef. 2:7; Joh. 3:16; Tit. 3:4). Al voor de wereld geschapen was, heeft hij in zijn voorkennis daartoe besloten (1 Petr. 1:19-20; 2 Tim. 1:9-10); het is in het Oude Testament door verscheidene figuren voorafgebeeld (Joh. 3:14-15; Hebr. 9), door de profeten beloofd (Rom. 1:2; 1 Petr. 1:10-11), en toen de tijd er rijp voor was, volbracht. God wilde de mens daardoor bevrijden van de eeuwige dood en verdoemenis waaraan hij door de zonde onderworpen is (Heb. 2:14-15; Rom. 5:17, 21), alsmede van de heerschappij van de zonde. Daartoe gaf hij de mens ruimschoots voldoende middelen en kracht om zich van de zonde te ontdoen en God te gehoorzamen om eeuwig in vreugde met God te leven (Rom. 6:13-14).

28. *Hoe en door wie brengt God deze verlossing tot stand?*

Door Jezus Christus, zijn enige Zoon, die hij naar de wereld heeft gezonden, niet alleen om te verkondigen de genadige wil van God om alle zonden van de boetvaardige en gelovige zondaren kwijt te schelden en te vergeven (Jes. 61:2; Luc. 4:18; 24:47; Hand. 13:38-39), en om deze verkondiging met goddelijke wonderdaden te bevestigen (Joh. 3:2; 5:36; Hand. 2:22; Heb. 2:4); maar ook en vooral om door zijn gehoorzaamheid en zijn vrijwillige zelfopoffering aan de kruisdood (Filipp. 2:8; 1 Petr. 3:18; 1 Thess. 5:10); en om door de krachtige werking van zijn Heilige Geest degenen die, omdat ze hem kennen en in hem geloven, de door hem aangewezen weg inslaan, tot het eeuwige leven te brengen.

29. *Waer in bestaet de kennisse Jesu Christi des Soons Godts?*

In de kennisse sijns persoons ende ampten.

30. *Wat is hy in sijn persoon?*

In sijn persoon is hy waerachtigh eeuwich Godt, ende te ghelijck een waerachtigh, rechtveerdigh mensch, uyt de maeght Maria door cracht des Heylighen Gheestes gheboren, hebbende een waerachtigh menschelijck lichaem ende menschelijcke ziele, ons in alles ghelijck, uytghenomen de sonde.

31. *Welcke zijn sijn ampten?*

Drie, het prophetisch, priesterlijck ende conincklijck ampt.

32. *Hoe heeft of bedient hy noch dese ampten?*

Het prophetisch ampt heeft hy bedient hier beneden op aerden, predic-kende ende vercondighende den gheseyden wil sijns Vaders van den boetveerdighen ende gheloovigen sondaren de sonden quijt te schelden ende 't eeuwighe leven te gheven, ende deselve leere bevestigende met 't exempel sijns levens ende doots, oock na sijne opstandinghe XL daghen langh met sijne discipulen sprekende van 't Coninckrijcke Godts.

33. *Hoe het priesterdom?*

Ten deele hier op aerden, als hy hemselven heeft overghegheven tot een slachtinge voor de sonden des menschelijcken gheslaches, ten deel bedient hy dit ampt noch teghenwoordelijck inden hemel, aldaer ghestadelijck verschijnende voor 't aenschijn Gods ende voor ons biddende.

34. *Is dan de Heere Jesus Christus ghestorven voor de sonden des geheelen menschelijcken gheslaches?*

Ja, want soo lief heeft Godt de werelt ghehad, dat hy sijnen eenighgeboren Sone ghegheven heeft, namelijk in den doot, op dat een yeghelijck die in hem ghelooft niet en verderve, maer het eeuwighe leven hebbe, ende hy is de versoeninghe voor onse sonden, ende niet alleenlijck voor onse sonden, maer voor gheheel des werelts.

29. *Waaruit bestaat de kennis van Jezus Christus, de Zoon van God?*

Uit de kennis van zijn persoon en van zijn opdrachten.

30. *Wat is hij naar zijn persoon?*

Naar zijn persoon is hij waarachtig, eeuwig God (Joh. 1:1; 20:21; Rom. 9:5; 1 Joh. 5:20), en tegelijk een waarachtig, rechtvaardig mens, door de kracht van de Heilige Geest geboren uit de maagd Maria (1 Tim. 2:5; Luc. 1:26 en verder), zodat hij een waarachtig menselijk lichaam en menselijke ziel had, in alle opzichten aan ons gelijk, behalve in dat van de zonde (Heb. 2:17; 4:15).

31. *Wat zijn zijn opdrachten?*

Drie in getal: zijn profetische, priesterlijke en koninklijke opdracht.

32. *Hoe heeft hij deze opdrachten vervuld, of vervult hij ze nog?*

Zijn profetische opdracht heeft hij hier beneden op aarde vervuld, door zijn prediking en verkondiging van de genoemde wil van zijn Vader om de zonden van de boetvaardige en gelovige zondaars kwijt te schelden en het eeuwige leven te brengen (Luc. 4:18; Marc. 1:31; Matt. 11:27-30), en deze leer ook te bevestigen met het voorbeeld van zijn leven (Matt. 16:24; 1 Petr. 2:21; 1 Joh. 2:6) en zijn dood (Filipp. 2:5-8; 1 Tim. 6:13; 1:6); en ook door na zijn opstanding veertig dagen lang met zijn leerlingen te spreken over het Koninkrijk van God (Hand. 1:3).

33. *En zijn priesterlijke opdracht?*

Ten dele hier op aarde, toen hij zichzelf overgaf om geofferd te worden voor de zonden van het menselijke geslacht (Ef. 5:2; Matt. 20:28; 1 Tim. 2:6); en ten dele vervult hij deze opdracht ook nu nog, in de hemel, waar hij onophoudelijk verschijnt voor het aangezicht van God om voor ons te bidden (Rom. 8:34; 1 Joh. 2:1-2; Heb. 7:24-25).

34. *Is de Heer Jezus Christus dan gestorven voor de zonden van heel de mensheid?*

Ja, want zo lief heeft God de wereld gehad, dat hij zijn enige Zoon gegeven heeft (Joh. 3:16), nl. aan de dood, opdat een ieder die in hem gelooft niet verloren zal gaan, maar het eeuwig leven zal hebben. En hij is de verzoening voor onze zonden, en niet alleen voor de onze, maar voor die van de hele wereld (1 Joh. 2:2).

35. *Hoe bedient hy het conincklijck ampt?*

Sittende aen Godts rechterhandt ende hebbende alle macht in hemel ende aerde ghebedt hy over alle, besorghende voornamelijck der menschen saligheyt door den dienst des evangeliums ende uytbreydinghe sijner gheestelijcker cracht in den selven, oock de sijne crachtelijck wapenende ende beschermende tegen 't ghewelt ende de listigheyden des Duyvels ende der werelt, tot dat hy eyndelijck alle sijne ende hare vyanden sijne voeten onderwerpe ende sijne gheloovigen met de eeuwighe saligheyt beschencke.

36. *Voeght dit nu alles in 't kort by een ende seght my hoe ende in wat manier ghy kent Christum uwen verlosser ende salighmaker te wesen?*

Hy is d'authour onser saligheyt, met sijne leere ons den wegh der saligheyt wijsende, met sijn heyligh leven ons voorgaende, met sijn wonderwercken ende doodt sijne leere bevestigende, met het soen-offer sijns lichaems ons de saligheyt verwervende, ende met souveraine authoriteyt ende macht ons 't eeuwige leven ghevende.

37. *Dus verre van de kennisse Godes uyt sijne wercken. Wat kennisse hebben wy nu van sijne wille?*

Dese, dat de wille Godes ons tweesins in het heylighe euangelio voorghestelt werdt. Eerstelijck als van Godt den Heere voor de grondlegginghe der wereldt besloten; daer na als nader in geboden, beloften ende drengementen geopenbaert ende verclaert.

38. *Hoe werdt ons de wille Godes voorgestelt als voor de grondlegginghe der werelt besloten?*

Als in sich vervatende twee dinghen: eerstelijck de predestinatie of het besluyt der verkiesinge ter heerlijkheyt ende der verwerpinge van dien, ende ten tweeden het besluyt der roepinghe of verkiesinge ter ghenade.

35. *Hoe vervult hij zijn koninklijke opdracht?*

Terwijl hij zit aan de rechterhand van God (Heb. 1:3) en alle macht in hemel en op aarde heeft (Matt. 28:18), heerst hij over allen, waarbij hij met name zorg draagt voor het eeuwige heil van de mensen, door de dienst van het evangelie en de vermeerdering van zijn ondersteunende, geestelijke kracht (Ef. 4:11-13; Ps. 110:1-2), en ook de zijnen krachtig wapent en beschermt tegen de macht en de list van de duivel en de wereld (Ef. 6:10-12 en verder; 1 Pet. 1:5; 1 Joh. 4:4), totdat hij uiteindelijk al zijn en hun vijanden onder zijn voeten heeft gelegd (1 Cor. 15:25-26; Openb. 3:21), en aan hen die in hem geloven het eeuwige heil schenkt.

36. *Vat dit alles nu eens kort samen, en zeg mij wat je weet van Christus, je verlosser en heiland.*

Van hem komt het heil tot ons. Hij heeft de weg naar het eeuwige heil gewezen door zijn verkondiging (Joh. 14:6; 6:68); hij heeft ons het voorbeeld gegeven door zijn heilig leven (Matt. 16:24; Heb. 12:2; 1 Pet. 2:21); hij bevestigde zijn leer met wonderdaden (Joh. 5:36; Hand. 2:22) en zijn dood (1 Tim. 2:6; 6:13); hij heeft met het zoenoffer van zijn lichaam voor ons het heil verworven (Heb. 5:9); en hij geeft ons met soeverein gezag en macht het eeuwige leven (Openb. 3:21; Joh. 5:21-22).

37. *Tot zover over de kennis van God op grond van zijn daden. Wat weten wij vervolgens van zijn wil?*

Die wordt ons door het evangelie in tweeërlei betekenis voorgesteld: ten eerste naar de besluiten die God al voor de schepping van de wereld heeft willen nemen (Ef. 1:4; 2 Tim. 1:9), ten tweede naar de geboden, beloften en dreigementen die hij heeft geopenbaard en tot uitdrukking gebracht (Mattheüs 5-7).

38. *Welke besluiten heeft God al voor de schepping van de wereld willen nemen?*

Die behelzen twee dingen: in de eerste plaats de predestinatie, oftewel het besluit tot verkiezing tot de heerlijkheid en verwerping tot uitsluiting daarvan; en in de tweede het besluit tot roeping of verkiezing tot genade.

39. *Welck is het besluyt der verkiesinge tot heerlijkheyde ende der verwerpinge van dien?*

Het is Godts voornemen van alle ende alleen de ghene die in Jesum Christum gelooven, den euangelio gehoorsamen ende daer inne volherden ten eynde toe, ten eeuwigen leven te verkiesen, tot kinderen aen te nemen, te rechtveerdigen, met sijn H. Gheest te verzegelen, ende ten lesten te verheerlijcken, ende daer teghen d'ongheloovige ende onboetveerdighe van de saligheydt te verwerpen ende te verdoemen.

40. *Isser noch niet een ander besluyt Gods van verkiesinge ende verwerpinghe, namelijk, daer mede Godt al te voren uyt het gheheele menschelijke gheslachte heeft uytgekipt ende uytvercoren, absolutelijck ende sonder op eenige conditie als inden mensche zijnde gesien te hebben, sekere bysondere personen die hy precijs wil saligh maken, ende alle d'andere, makende verre den meesten hoop, ter eeuwiger verdoemenis ende pijn der Hellen verwerpen, soo eenige meynen?*

Geensins. Sodaynigh besluyt of wille Godts en is in Godts woordt nergens geopenbaert, maer wel het contrarie. Het soude oock het ander besluyt van de gheloovige saligh te maken ende d'ongheloovighe te verdoemen, dat ons claer in Godts woordt is uytgedruckt, t'eenemael omkeeren, Christi verdienst te niet doen, Godts goetheydt, rechtveerdigheyde ende wijsheydt verduysteren, ja alle Religie ende Godts-dienst wech-nemen.

41 *Welck is Godts wille of besluyt aengaende de roepinghe of verkiesinghe tot de ghenade?*

Het is het voornemen van den ellendigen sondaren door den selven sijnen Soon te roepen ende ghenade te gheven om te kunnen ghelooven ende den euangelio gehoorsamen ende van de heerschappije der sonden ontslaghen te worden, oock soo dat sy datelijck ghelooven ende ghehoorsamen, indien sy die ghenade niet halsterckelijck verwerpen of verwaerlosen.

39. *Wat is het besluit tot verkiezing tot de heerlijkheid en verwerping tot uitsluiting daarvan?*

Dat is het voornemen van God om alleen allen die in Jezus Christus geloven (Joh. 6:40; 1 Cor. 1:21; Joh. 3:36), het evangelie gehoorzamen (Heb. 5:9; Matt. 25:34-35 en verder) en daarin tot het einde toe volharden (Matt. 24:13), te verkiezen tot het eeuwige leven (Col. 3:12; Jac. 2:5), hen tot kinderen aan te nemen (Ef. 1:5; Joh. 1:12), voor rechtvaardig te houden (Rom. 8:33; Hand. 13:39), met zijn Heilige Geest te verzegelen (2 Cor. 1:22; Ef. 1:13-14; 4:30) en ten slotte te verheerlijken, en daarentegen de ongelovigen en onboetvaardigen te verwerpen en verdoemen (Matt. 25:41-42 en verder; Joh. 3:18; 19:36; Openb. 21:8).

40. *Is er niet nog een ander besluit van God met betrekking tot de verkiezing en verwerping, waarmee namelijk God al van te voren bepaalde bijzondere mensen heeft geselecteerd en uitgekozen, absoluut en onvoorwaardelijk, zonder verder te letten op wat voor mensen dat zijn, om precies aan hen het eeuwige heil te geven, en alle anderen, die de overgrote meerderheid uitmaken, te verwerpen tot eeuwige verdoemenis en hellepijn, zoals sommigen menen?*

Volstrekt niet. Zo'n besluit of wil van God is nergens in Gods woord geopenbaard, maar wel het tegendeel (1 Tim. 2:4; 2 Pet. 3:9; Marc. 16:15; Hand. 17:30-31; Ezech. 33:11). Het zou ook het andere besluit, om de gelovigen het heil te geven (1 Cor. 1:21; Joh. 6:40) en de ongelovigen te verdoemen (Marc. 16:17; Joh. 3:18), zoals ons dat duidelijk in Gods woord is uitgedrukt, geheel en al op zijn kop zetten, de verdienste van Christus teniet doen (1 Joh. 2:2; Heb. 2:9; 1 Tim. 2:5-6; Joh. 3:16), Gods goedheid, rechtvaardigheid en wijsheid wegnemen, ja alle religie en godsdienst doen verdwijnen.

41. *Wat is Gods wil of besluit met betrekking de roeping of verkiezing tot de genade?*

Het is het voornemen om de ellendige zondaars door diezelfde Zoon van God te roepen (Ef. 2:17; 1:9-10; Col. 1:19-20; Hand. 10:36; 17:30-31; 2 Pet. 1:3) en de genade te geven om te kunnen geloven, het evangelie gehoorzamen en van de heerschappij van de zonde ontslagen te worden, zodat zij ook metterdaad geloven en gehoorzamen (Rom. 6:17; Gal. 3:1), als zij die genade niet op halsstarrige wijze verwerpen of veronachtzamen.

42. *Hoe is die wille Godes die hy alsoo by sijn selven voor de grondt-legginghe der werelt besloten hadde ons nader ende breeder gheopenbaert?*

Als ons de selfde voor-gesteld is in gheboden, beloften ende dreymementen.

43. *Wat eyscht nu Godt, of wat wil hy dan ons gedaen hebben om saligh te worden?*

Dat wy ons bekeeren ende in Christum Jesum gelooven.

44. *Waer in bestaat de rechte ende waerachtige bekeeringhe?*

Niet alleen hier in datmen berou ende leedtwesen hebbe over de begane sonden, maer datmen datelijck in 't verstandt, ghemoedt ende 't gheheele leven so verandert, datmen niet alleen eene goede gheneghentheydt ende wille hebbe van sijn leven te beteren, maer met der daedt het quaet late ende 't goede doe, met pleginge van allerley deughden, sonder gheveynstheydt ende uyt oprechter herten, ende daer in volherde ten eynde toe.

45. *Waer in bestaat het ware gheloove in Jesum Christum?*

Het ware gheloove is niet alleen verstaen, kennen, weten ende eenighsins in 't gros het euangelium Christi toe-stemmen ende aenhanghen, maer oock het is eene met wel-bedachte, ghewisse toe-stemminge des herten, vergeselschapt met een vast vertrouwen daer mede wy niet alleen de leere Jesu Christi als eene waerachtighe, Godtlijcke leere vastelijck aenhanghen, maer ons oock op Jesum Christum als onsen eenighen Salighmaker ons van Godt ghegheven gantschelijck verlaten, also dat wy van hem alleen de saligheydt ende 't eeuwige leven op die wijze ende maniere als hy ons dat in sijn woordt heeft gheopenbaert buyten alle twijfel verwachten.

46. *Treckt dit ware gheloove niet met sich d'onderhoudinghe der gheboden Jesu Christi ende goede wercken?*

Ja, want het is onmoghelijck dat yemandt die, wetende datter een eeuwich leven is, waerachtelijck gelooft dat Jesus Christus van Godt ghestelt is tot een autheur der saligheydt allen den ghenen die hem gehoorsaem zijn, ende datmen d'eeuwige doot ende verdoemenis in geenerley wijze ontgaen en kan dan door den wegh der gehoorsaemheydt of goede wercken, niet met alle vlijt ende neerstigheydt en soude dien wech ingaen om d'eeuwighe saligheydt te bereycken.

42. *Hoe is de wil van God, wat hij al voor de schepping van de wereld bij zichzelf besloten had, ons verder en breder geopenbaard?*

Die is ons in de vorm van geboden, beloften en dreigementen voorgelegd.

43. *Wat eist dan God dat wij doen om het eeuwige heil te verwerven?*

Dat wij ons bekeren en in Christus Jezus geloven.

44. *Waarin bestaat de juiste en waarachtige bekering?*

Niet alleen in het berouw en leedwezen over de begane zonden (Matt. 27:3; 2 Corinthiërs 7-8 enzovoort), maar ook daarin dat men daadwerkelijk zijn verstand, gezindheid en het hele leven zo verandert, dat men niet alleen de hartstochtelijke wil heeft zijn leven te beteren (Rom. 12:2; Ef. 4:22-24), maar ook metterdaad het kwade laat en het goede doet (1 Pet. 3:10-11; 4:1-2), en allerlei deugden onderhoudt (Tit. 2:12; 2 Pet. 1:5 en verder), zonder geveinsdheid en met een oprecht hart (Rom. 6:17); en dat men daarin tot het einde toe volhardt (Gal. 6:16; 2 Joh. 8).

45. *Waarin bestaat het ware geloof in Jezus Christus?*

Het ware geloof is niet alleen het evangelie begrijpen, kennen, beheersen en er in grote lijnen zo'n beetje mee instemmen en het aanhangen (Joh. 12:42; 2:23-24), maar het is een weloverwogen, zekere en hartelijke instemming (Rom. 4:18 en verder; 2 Tim. 1:12; Rom. 14:22), gecombineerd met het vaste vertrouwen (Heb. 10:22, 35) dat wij daarmee niet alleen de leer van Jezus Christus als een waarachtige, goddelijke leer aanhangen, maar ons ook geheel en al op Jezus als onze enige van God gegeven heiland verlaten (Hand. 8:37; 2 Tim. 4:8; 1:12; 1 Pet. 1:13), zodat wij van hem zonder enige twijfel het eeuwige heil en het eeuwige leven verwachten, en wel op die manier als hij ons in zijn woord heeft geopenbaard.

46 *Brengt dit ware geloof niet het onderhouden van de geboden van Jezus Christus en goede werken met zich mee?*

Ja, want het is onmogelijk dat iemand die weet dat er een eeuwig leven is en die waarachtig gelooft dat Jezus Christus door God aangesteld is als degene die het eeuwige heil brengt aan allen die hem gehoorzamen (Heb. 5:9), en dat men op geen andere wijze aan de eeuwige dood en verdoemenis kan ontsnappen dan door de weg van gehoorzaamheid en goede werken (Gal. 5:6; Titus 3:8; Jac. 2:17 en verder), niet ook met grote inzet die weg zou inslaan om het eeuwige heil te bereiken (Matt. 7:13, 21 en verder).

47. *Worden wy door dit gheloove dat alsoo crachtigh is door de liefde ende goede wercken alleen gherechtveerdicht?*

Ja, buyten twijfel. Want de Heylighe Schrift verclaert uyt-druckelijck op vele plaetsen dat den gheloovige het gheloove ter rechtveerdigheydt wordt toegherekent, ende dat nademael het gheloove sonder wercken doodt is wy oock gherechtveerdicht worden door de wercken, niet door het geloove alleen, waer uyt dan claer te verstaen is dat het gheloove daer door wy gherechtveerdicht worden niet anders en kan worden aenghesien dan voor sooveel het na sijn aert ende nature oock de goede wercken als vruchten in sluyt.

48. *Maer of eenige in 't stuck van Godtsaligheydt des levens ende goede wercken niet so verre ghecomen en waren als andere, souden die daerom niet mogen onder 't ghetal der ware gheloovighe ende bekeerden gherekent ende ghestelt worden?*

Och ja, wanneer sy alleenlijck de wesentlijcke deelen van de Godtsaligheydt ende weer-geboorte hebben, ende van herten gesint zijn na de volcomentheydt voort te gaen. Want ghelijck de kinderen nader nature soo wel menschen zijn, als de wesentlijcke deelen der menschelijcker nature hebbende, als de wassende jonghelinghen, ende de volwassene mannen, so zijnder oock onder de gheloovige die als kinderen eerst beginnen, andere die voort gaen, andere die volwassene genoemt worden, die nochtans alle te saem ware gheloovighe ende bekeerde zijn.

49. *Wie zijn de gheloovighe die in desen deel by kinderen vergeleken worden?*

Die vermits de inghewortelde ghewoonte van sondighen ende daer door noch dapper aenclevende verdorvenheydt strijdende teghen de sonde, niet dan met groote moeyte, pijn ende arbeydt haer swackheyden te boven comen.

50. *Wie zijn de voort-gaende?*

Die, hoewel niet sonder merckelijke strijdt ende teghenstandt, door de kracht des geloofs verder inden loop des Godtsaligen levens gecomen zijn.

47. *Worden wij alleen gerechtvaardigd als ons geloof bekrachtigd wordt door liefde en goede werken?*

Ja, ongetwijfeld. Want de heilige boeken verklaren op vele plaatsen uitdrukkelijk dat de gelovige voor rechtvaardig wordt gehouden wegens zijn geloof (Rom. 4:3; 5:9, 13). Aangezien het geloof zonder werken dood is (Jac. 2:17), worden wij ook voor rechtvaardig gehouden wegens die werken, en niet alleen het geloof alleen (Jac. 2:24), zodat het duidelijk is dat het geloof op grond waarvan wij voor rechtvaardig gehouden worden niet anders kan worden gezien dan dat het naar zijn aard ook goede werken als zijn vrucht insluit (Gal. 5:6).

48. *Maar als sommigen op het gebied van de vrome levenswijze en goede werken niet zo ver komen als anderen, zouden zij dan niet toch tot de ware gelovigen en bekeerden gerekend kunnen worden?*

Och ja, wanneer zij ten minste de wezenlijke bestanddelen van een vrome levenswijze en de wedergeboorte hebben, en van harte streven naar de volmaaktheid. Want zoals kinderen naar hun aard mensen zijn, aangezien zij beschikken over de wezenlijke bestanddelen van het menszijn, net zo goed als opgroeiende jongelui en volwassenen, zo zijn er ook gelovigen die als kinderen net beginnen (1 Joh. 2:12-14; 1 Cor. 3:1; 1 Pet. 2:2), anderen die gevorderd zijn (Heb. 6:1; Filipp. 1:9-11; Col. 1:9-10), en weer anderen die volwassen genoemd mogen worden (Filipp. 3:15; Col. 4:12; Heb. 5:14). Toch zijn zij allemaal ware gelovigen en bekeerden.

49. *Wie zijn de gelovigen die in dit opzicht met kinderen vergeleken worden?*

Degenen die als gevolg van de diepgewortelde gewoonte om te zondigen en de daarmee nauw samenhangende verdorvenheid, hun zwakheid in de strijd tegen de zonde alleen met grote pijn, moeite en inzet te boven kunnen komen (1 Pet. 2:1-2; Col. 3:3-5; Jac. 4:1; Heb. 12:4).

50. *Wie zijn de gevorderden?*

Degenen die, weliswaar niet zonder aanzienlijke strijd en tegenstand, door de kracht van het geloof verder op de weg van een vrome levenswandel zijn gekomen (1 Thess. 1:6-7).

51. *Wie de volwassene?*

Die, stercker ende stercker gheworden zijnde in 't geloof, staen als mannen, ende met geduerige vlijtigheyt, lust ende vermaeck loopen in den wegh des Godtsaligen levens, soo verre oock dat sy in de H. Schrift gheseydt werden niet te kunnen sondighen om den sonderlinghe afkeer die sy hebben van de sonde, hoewel sy evenwel niet so volmaect en zijn, of sy en kunnen door misverstandt of eenigh haestigh overloop van passie ende andere swackheyden, bysonder in sware aenvechtinghe, struyckelen, want wy struyckelen alle in velen, Jacob. 3:2.

52. *Konnen de ware gheloovighe ende bekeerde wel wederom vervallen tot hare voorgaende godtloosheyt ende ongebondenheyt des levens?*

Jase, doch wat de volwassene aengaet seer beswaerlijck, evenwel kan 't gheschieden, ende gheschiedt het, dat oock sulcke door haer eygen schuldt alleynckens so verre vervallen, dat sy van haer eerste geloof ende liefde gheheel ende eyndelijck af wijcken, den wegh der gherechtigheyt verlaten ende tot de oude besmettinghe der werelddt, die sy door de ghenade Godts waerlijck ontvloten waren, weder keeren, oock soo dat haer leste arger wordt als het eerste.

53. *Konnen de soodanighe wel wederom tot boete vernieut ende in de ghenade Godts herstelt worden?*

De H. Schrifture spreeckt daer van als een genoegh onmogelijcke of seer beswaerlijcke sake. Evenwel leert deselve daer by dat sy door Godts sonderlinghe ghenade tot boete vernieut ende in de genade Godes herstelt kunnen worden, indien sy met een bysonderen ernst van bidden, tranen ende suchten die tijdt van Godts ghenade wel en de sorghvuldelijck waer-nemen, beteringhe doen ende haer eerste wercken.

54. *Nademael dan 't gheloof vergheselschapt moet zijn met goede wercken, welke zijn de goede wercken die God van ons ghedaen wil hebben?*

Sommighe gaen allen Christenen in 't ghemeyn aen, sommighe zijn eenighe bysonder beroepinghen eyghen.

51. *Wie de volwassenen?*

Degenen die steeds sterker zijn geworden in het geloof, standvastig en manmoedig zijn (1 Cor. 16:13), en met aanhoudende inspanning, lust en vermaak de weg van de vroomheid bewandelen (Filipp. 3:13-14), in die mate dat de heilige boeken zeggen dat ze niet kunnen zondigen (1 Joh. 3:9), wegens de bijzonder grote afkeer die zij hebben van het zondigen. Dit betekent niet dat zij niet zo volmaakt zijn dat ze niet nog wel eens struikelen door een misverstand (Gal. 2:12), een driftige opwelling van het gemoed (Han. 15:39) of andere zwakheden (Gal. 6:1), speciaal in zware aanvechtingen. Want wij struikelen allen in veel opzichten (Jac. 3:2).

52. *Kunnen ware gelovigen en bekeerden weer terugvallen in hun vorige staat van goddeloosheid en bandeloosheid?*

Ja, dat kan. Wat de volwassenen betreft, niet gemakkelijk, maar het kan gebeuren en komt ook wel voor dat ook zulke mensen door hun eigen schuld allengs zover terugvallen, dat zij van hun voorgaande geloof en liefde geheel en al afwijken, de weg van rechtvaardigheid verlaten en opnieuw verward raken in de besmettingen van de wereld, die zij ontvlucht waren door de genade van God, zodat voor hen het laatste erger is geworden dan het eerste (2 Pet. 2:20-22).

53. *Kunnen zulke mensen dan wel weer tot boetvaardigheid vernieuwd worden, en de genade van God terugwinnen?*

De heilige boeken beschouwen dat als een vrijwel onmogelijke of uiterst onwaarschijnlijke zaak (Heb. 6:4 en verder). Niettemin leren zij ook dat zulke mensen door Gods uitzonderlijke genade vernieuwd kunnen worden tot boetvaardigheid en de genade van God terugwinnen, indien zij met bijzondere inzet in het bidden, tranen en zuchten, de tijd van Gods genade goed en met toewijding gebruiken, zich beteren en hun voorgaande werken weer doen (2 Cor. 2:7; Openbaring 2-3).

54. *Als het geloof moet samengaan met goede werken, wat zijn dan de goede werken die God van ons verlangt?*

Sommige gaan alle christenen in het algemeen aan, andere hangen speciaal samen met een bepaalde functie die mensen bekleden.

55. *Wat goede wercken wil Godt van alle Christenen ghepleeght hebben?*

Dese zijn drierley: eenighe uytgedruckt in de wet der zeden, waer van de somma is Godt lief hebben van gantscher herten ende sijn even-naesten als sich selfs; eenighe bestaen in de bestieringhe onses selfs; eenighe in 't bidden ende dancken.

56. *Welck is de wet der zeden?*

De Thien Geboden, begrepen in twee tafelen, waer van d'eerste tafel heeft vier gheboden, ooghende op de liefde tot Godt; de tweede ses, sprekende van de liefde tot onsen naesten. Tot alle dewelcke oock gehooren verscheyden speciale geboden ende verboden die ons van Godts wegen, bysonder in 't Nieuwe Testament, seer ernstigh werden voorghedraghen om van alle Christ-gheloovighe menschen sorghvuldelyck onderhouden te worden.

57. *Hoe luyden de Thien Gheboden?*

Aldus:

Ick ben de HEERE uwe Godt, die u uyt Egypten-landt, uyt den diensthuyse, uytgheleyt hebbe.

Dat eerste ghebodt

Ghy en sult geen ander goden voor mijn aengesicht hebben.

Dat tweede ghebodt

Ghy en sult u gheen ghesneden beeldt, noch eenighe ghelijckenisse maken [van 't gene] dat boven in den hemel is, noch [van 't gene] dat op der aerde is, noch [van 't gene] dat in de wateren onder der aerde is. Ghy en sult u voor die niet buyghen, noch haer dienen. Want ick, de HEERE uwe Godt, ben een yverigh God, die de misdaedt der vaderen besoecke aen de kinderen, aen het derde ende aen het vierde [lidt] der ghener die my haten, ende doe barmhertigheyt aen duysenden der ghener die my lief-hebben ende mijne gheboden onderhouden.

Dat derde ghebodt

Ghy en sult den name des HEEREN uwes Godts niet ydelijck ghebruycken, want de HEERE en sal niet ontschuldigh houden die sijnen naem ydelijck ghebruyckt.

55. *Wat zijn de goede werken die God van alle christenen verlangt?*

Die bestaan in drie vormen. Een aantal zijn uitgedrukt in de zedenwet, waarvan de samenvatting is God van ganser harte lief te hebben en je naaste als jezelf (Matt. 22:37-39); een aantal hebben betrekking op onze levenshouding (Matt. 16:24; Luc. 14:33); en een aantal gaan over het bidden en danken (1 Thess. 5:17-18).

56. *Wat is de zedenwet?*

De Tien Geboden, in twee tafelen. De eerste tafel omvat vier geboden die op de liefde tot God zien, de tweede omvat er zes die gaan over de liefde tot de naaste. Hiertoe behoren ook verscheidene speciale geboden en verboden die in het Nieuwe Testament door God met grote nadruk zijn bekend gemaakt om door allen die in Christus geloven nauwgezet onderhouden te worden (Matt. 5-7).

57. *Hoe luiden de Tien Geboden?*

Aldus (Exod. 20:2-17; Deut. 5:6):

Ik ben de HEER, uw God, die u uit het land Egypte, uit het slavenhuis, geleid heeft.

Het eerste gebod

U zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben.

Het tweede gebod

U zult voor uzelf geen beeld maken, geen enkele afbeelding van wat boven in de hemel, of beneden op de aarde of in het water onder de aarde is. U zult zich daarvoor niet neerbuigen, en die niet dienen, want ik, de HEER, uw God, ben een nijdig God, die de misdaad van de vaders vergeldt aan de kinderen, aan het derde en vierde geslacht van hen die mij haten, maar die barmhartigheid doet aan duizenden van hen die mij liefhebben en mijn geboden in acht nemen.

Het derde gebod

U zult de naam van de HEER, uw God, niet ijdel gebruiken, want de Heer zal niet voor onschuldig houden wie zijn naam ijdel gebruikt.

Dat vierde ghebodt

Ghedenck des Sabbath-daeghs, dat ghy die heylighet. Ses daghen sult ghy arbeyden ende al u werck doen. Maer de sevende dagh is de Sabbath des HEEREN uwes Gods. [Dan] en sult ghy geen werck doen, ghy, noch uw sone, noch uwe dochter, [noch] u dienstknecht, noch uwe dienstmaeght, noch u vee, noch uwe vreemdelinck die in uwe poorten is. Want in ses daghen heeft de HEERE de hemel ende de aerde ghemaect, de zee ende alles wat daer in is, ende hy ruste ten sevende daghe. Daerom segende de HEERE den Sabbath-dagh ende heylighde den selven.

Dat vijfde ghebodt

Eert uwen vader ende uwe moeder, op dat uwe daghen verlenght worden in den lande dat u de HEERE uwe Godt gheeft.

Dat seeste ghebodt

Ghy en sult niet doodt-slaen.

Dat sevenste ghebod

Ghy en sult niet echt-breken.

Dat achtste ghebodt

Ghy en sult niet stelen.

Dat negenste ghebodt

Ghy en sult gheen valsche ghetuygenisse spreken teghen uwen naesten.

Dat thiende ghebodt

Ghy en sult niet begeeren uwes naesten huys; ghy en sult niet begeeren uwes naesten wijf, noch sijnen dienstknecht, noch sijne dienstmaeght, noch sijnen osse, noch sijnen ezel, noch yet dat uwes naesten is.

58. *Wat wil Godt in 't eerste Gebodt?*

Dat wy niet en hebben buyten hem het welcke wy yet godtlijck soudentoeschrijven of eenighe godtlijcke eere aendoen, verclarende alle 't selfde te wesen afgoderije die wy in alle manieren moeten schuwen, nimmermeer yetwes voor onsen Godt houdende als den eenigen waren Godt die ende soo hy sich ons in sijn woordt heeft gheopenbaert.

Het vierde gebod

Gedenk de sabbatdag, dat u die heiligt. Zes dagen zult u arbeiden en al uw werk doen, maar de zevende dag is de sabbat van de HEER, uw God. *Dan* zult u geen enkel werk doen, u, noch uw zoon, noch uw dochter, *noch* uw dienaar, noch uw dienares, ● *noch* uw vee, noch uw vreemdeling die binnen uw poorten is. Want in zes dagen heeft de HEER de hemel en de aarde gemaakt, de zee, en al wat erin is, en hij rustte op de zevende dag. Daarom zegende de HEER de sabbatdag, en heiligde die.

Het vijfde gebod

Eer uw vader en uw moeder, opdat uw dagen verlengd worden in het land dat de HEER, uw God, u geeft.

Het zesde gebod

U zult niet doodslaan.

Het zevende gebod

U zult niet echtbreken.

Het achtste gebod

U zult niet stelen.

Het negende gebod

U zult geen vals getuigenis spreken tegen uw naaste.

Het tiende gebod

U zult niet begeren het huis van uw naaste. U zult niet begeren de vrouw van uw naaste, noch zijn dienaar, noch zijn dienares, noch zijn rund, noch zijn ezel, noch iets wat van uw naaste is.

58. *Wat wil God in het eerste gebod?*

Dat wij buiten hem niets hebben waaraan wij iets goddelijks toeschrijven of dat wij goddelijke eer aandoen. Dat alles is afgoderij, die wij op alle mogelijke manieren moeten vermijden, zodat we nooit iets anders voor onze God houden dan de enige ware God zoals hij zich in zijn woord heeft geopenbaard (Matt. 4:10; 1 Thess. 1:9; Hand. 14:15; Openb. 22:9).

59. *Wat eyscht Godt in 't tweede Ghebodt?*

Dat wy ons wachten van hem af te beelden met eenigh beeldt of gelijckenis, oock eenigh beeldt of ghelijckenis by maniere van Godtsdienstigheydt eenighe eere, van daer voor te buyghen of anders aendoen, also soodanighe beeldendienst uyterlijcke afgoderije is daer van wy vermaent worden ons mede sonderlingh te wachten om Godt, die een Geest is, in den gheest ende in der waerheydt te eeren ende aen te bidden.

60. *Wat ghebiedt Godt in 't derde Ghebodt?*

Datmen den naem Godts nimmermeer en sal noemen of van godtlijke saken spreken anders dan in alle oprechtigheydt, waerheydt ende met hooghster eerbiedinghe, so verre ist van daer datmen daer by soude vloecken, die in eenige manieren lasteren of valschelijck sweeren, oock dat in plaets van lichtveerdigh of buyten hooghen noodt te sweeren; ons woordt sal zijn Ja, ja, Neen, neen.

61. *Welcke is Godts meeninghe in 't vierde Ghebodt soo veel 't selve den Christenen aengaet?*

De precise onderhoudinghe van den sevenden dagh met het Jodisch ceremoniael onderscheydt der daghen door Christum zijnde wechghenomen, worden wy door dit ghebodt evenwel verbonden sonderlingh op den Sondagh, als daer toe van de gheheele Christenheydt eendrachtelijck al van der apostelen tijden af geheylicht, met Christelijcke by-eencomsten ende Godts-dienstighe oeffeninghen na Godts woordt toe te brenghen.

59 *Wat eist God in het tweede gebod?*

Dat wij vermijden hem af te beelden met enig beeld of afbeelding (Deut. 4:15; Jes. 40:18; Hand. 17:29; Rom. 1:23, 25), of enig beeld of afbeelding goddelijke eer aandoen door ervoor te buigen of iets dergelijks (Ps. 115:4-8; 1 Joh. 5:21; Ps. 106:19; Exodus 32), omdat zulke beeldendienst extreme afgoderij is, waarvan wij vermaand worden ons verre te houden, maar God, die een Geest is, in geest en waarheid te eren en aanbidden (Joh. 4:24).

60. *Wat gebiedt God in het derde gebod?*

Dat men de naam van God nooit zal noemen, of spreken over zaken die over God gaan, anders dan in alle oprechtheid, waarheid en hoogste eerbied (2 Cor. 1:12; 2 Pet. 1:16). Het zij verre van ons bij die naam te vloeken, lasteren (Lev. 24:10 en verder) of er vals bij te zweren (Zach. 8:17), en liever dan een lichtvaardige eed af te leggen, als daar geen hoge noodzaak toe is, moet ons ja, ja zijn en ons neen, neen (Matt. 5:34; Jac. 5:12).

61. *Wat bedoelt God in het vierde gebod, voorzover dat op christenen van toepassing is?*

Het nauwgezet onderhoud van de zevende dag, met het joodse ceremoniële onderscheid tussen de dagen, is door Christus opgeheven (Col. 2:16; Gal. 4:10-11), maar wij worden door dit gebod ertoe verplicht om de zondag, die daarvoor door de hele christenheid zonder uitzondering en sinds apostolische tijden is geheiligd (Hand. 20:7; 1 Cor. 16:2; Openb. 1:10), in christelijke bijeenkomsten en godsdienstoefeningen naar Gods woord door te brengen.

62. *Welck is 't verstandt van ['t] vijfde gebodt?*

Eerst datmen sijne natuerlijcke ouders, vader ende moeder, uyt een oprecht herte, niet alleen met woorden ende uysterlijck ghelaet, maar oock met veerdighe ghehoorsaemheydt, noodigen dienst ende behulpsaemheydt eerbiedentlijck sal eeren, hare ghebreken ende quellinghe, bysonder in den ouderdom, gaerne verdraghen ende haar in alles in liefde ontmoeten. Daerna oock onsen voogden, leraers, schoolmeesters, heeren ende vrouwen in welcker dienst wy zijn, bysonder mede de overheyden die over ons ghestelt zijn, oock den harden, alle behoerlijcke eere, respect ende ghehoorsaemheydt bewijzen in den Heere, dat is, alsoo dat wanneer sy alle te saem of yemandt van hun ons yet souden opleggen strijdende teghen den wille Godts wy altijd moeten gedencken Godt meer te gehoorsaemen alsde menschen.

63. *Wat is de sin van 't seste ghebodt?*

Dat ick mijnen even-naesten, al waer hy oock mijn vyandt ende hadde my veel leedts ghedaen, niet alleen niet dooden of het leven benemen, maer oock niet slaen, stooten, quetsen, of aen sijn lijf, lidt of ghesondtheydt eenigh hinder toe te brenghen, oock niet t'onrecht op hem toornigh, noch met wraeck-gierigheydt teghen hem en sal ontsteken zijn, of hem eenigh quaet toe-wenschen, oock niet schelden of lasteren, en sal ja niet haten, maer lief hebben na vermoghen, alle goet doen ende voor hem bidden, sonder dat evenwel het ampt der overigheydt, die 't swaert niet te vergheefs, maar tot bescherminge der vromen ende straffe der quaet-doenders draeght, hier mede verboden worde; veel min het ampt der ouderen ende der schoolmeesteren in het tuchtigen ende castijden van hare kinderen ende discipulen.

64. *Wat beveelt Godt in 't sevende ghebodt?*

Datmen niet alleen eens anderen houwelijck-bedde met overspel niet en sal schenden, maer sich oock wachten van met aensien, woorden, wercken of ghelaet yet te doen dat eenighsins daer toe soude moghen strecken. Wordt oock hier mede verboden de veelheydt der vrouwen, d'onbehoerlijcke echt-mijdinghe of scheydinghe, ende in 't generael alle onkuysche woorden, wercken ende gebaerden waer teghen ons de kuysheyte ende reynigheyte alhier gheboden wordt.

62. *Wat betekent het vijfde gebod?*

In de eerste plaats dat men zijn ouders, vader en moeder, oprecht en niet alleen met woorden of uiterlijk gelaat, maar ook met bereidwillige gehoorzaamheid (Ef. 6:1), dienstbaarheid en behulpzaamheid, eerbiedig in ere zal houden (Matt. 15:4-6), hun gebreken en ziekten, speciaal in de ouderdom, graag zal verdragen (Sir. 3:1-3 en verder), en hen in alle opzichten liefdevol bejegenen. Ook onze voogden, leraren, schoolmeesters (1 Thess. 5:12; 1 Tom. 5:17; Gal. 6:6), de dames en heren in wier dienst wij zijn gesteld (Ef. 6:5; Col. 3:22; 1 Tim. 6:1), in het bijzonder de overheden die boven ons gesteld zijn (Rom. 13:1 en verder; Titus 3:1; 1 Pet. 2:13-14), ook als ze hardvochtig zijn (1 Pet. 2:18), moeten wij alle passende eer, respect en gehoorzaamheid in de Heer toedragen. Dat wil zeggen dat als zij allen of iemand van hen ons iets zouden opleggen dat strijdig is met de wil van God, wij altijd moeten bedenken God meer te gehoorzamen dan mensen (Hand. 4:19; 5:29; Matt. 22:21).

63. *Wat is de betekenis van het zesde gebod?*

Dat ik mijn naaste, ook al is hij mijn vijand (Matt. 5:43 en verder) en heeft hij mij veel leed berokkend, niet alleen niet zal doden of van het leven beroven, maar ook niet slaan (Matt. 5:39), schoppen, kwetsen of aan zijn lichaam of gezondheid enige schade toe te brengen, en evenmin ten onrechte boos op hem zijn (Matt. 5:22), wraakzucht tegen hem koesteren (Rom. 12:19), enig kwaad toewensen (1 Pet. 3:9; Rom. 12:14), ook niet schelden of lasteren (Matt. 5:22), maar naar vermogen liefhebben en alle goeds toebrengen en voor hem bidden (1 Thess. 5:15; Rom. 12:20; Luc. 6:35). Hiermee wordt niet de taak van de overheid verboden, die het zwaard niet zonder reden draagt, maar tot bescherming van de vromen en bestraffing van degenen die kwaad doen (Rom. 13:4); en nog minder die van ouders en schoolmeesters om hun kinderen en leerlingen te tuchteren en kastijden (Spr. 13:18; 23:13; 1 Cor. 4:21; Heb. 12:7).

64. *Wat beveelt God in het zevende gebod?*

Dat men niet alleen het huwelijksbed van een ander niet zal schenden door overspel, maar dat men zich er ook wacht voor om met blikken, woorden, daden of gelaat iets te doen dat enigszins in die richting gaat (Matt. 5:27-29; Ef. 5:3-4; Col. 3:5). Hiermee worden ook verboden: polygamie, onwelvoeglijke scheiding van tafel en bed of echtscheiding (Matt. 19:4-9; 5:31-32; 1 Cor. 7:2, 5) en heel in het algemeen alle onkuise woorden, daden en gebaren (Ef. 4:29; 5:4) die in strijd zijn met het gebod tot heiliging en eerbaarheid (1 Thess. 4:3-4; Col. 3:5).

65. *Wat ghebiedt Godt in 't achtste ghebodt?*

Dat ick mijn naesten niet beschadighen en sal in sijn goedt, noch hem 't selve, weynigh of veel, met gheweldt, quade practijcken, bedrogh of anders soecken te ontwenden, ende dat ic ter contrarie sal arbeyden na vermoghen hem voor schade te hoeden, ooc hem van 't mijne gheven, alwaer hy oock mijn vyandt, indien hy noot heeft, ende al soude ic daer toe met mijne handen arbeyden.

66. *Wat wet gheeft ons God in 't neghende Ghebodt?*

Dat ick in rechten, noch daer buyten van mijnen naesten, wie hy zy, alware hy mijne tegen-parthye of vyandt, niet en ghetuyge, noch en segghe, onder of sonder eedt, buyten waerheydt, of dat met calumnie, verdrayinghe of misduydinghe sijner woorden of daden eenighsins gemengt zy, oock met swijgen daer men behoort te spreken of met achterclap tot sijn nadeel in eere, naem, faem, goedt of bloedt gheen voet of oorsaeck en gheve, maer veel eer sijn naem ende faem daer het met waerheydt ende behoorlijk gheschieden can, helpen voorstaen ende verdedighen; ende in 't generael dat ick my van lieghen wachtende alle tijdt waerheydt spreke met mijnen naesten, soo in 't heymelick als in 't openbaer.

67. *Wat vordert God van ons met het thiende Ghebodt?*

Godt gheeft daer mede te kennen dat hy wil dat wy onsen naesten niet alleen niet en verongelijcken met eenighe uyterlijcke daden, maer oock niet met eenighe inwendige begheerte om yet hem toecomende, wat het dan soude mogen wesen, tot onse dienst te locken of trecken teghen sijnen wil, ende ter contrarie dat wy ooc onse innerlijcke begeerten ende lusten in den toom houden ende bedwingen onder den wille Gods onderdaen maken, ende in summa dat wy onsen naesten niet en doen dat wy niet en willen dat ons gheschiede.

68. *Dus verre van 't gheen Godt van ons wil ghedaen hebben ten aensien van de wet der zeden of Thien Geboden, so die in 't Nieuwe Testament breeder zijn verclaert ende uitgebreyt. Hoe wil de Heere nu voorder dat wy ons sullen draghen in de bestieringhe ons selfs?*

65. *Wat gebiedt God in het achtste gebod?*

Dat ik geen schade zal toebrengen aan de goederen van mijn naaste, of die goederen, weinig of veel, met geweld, kwalijke praktijken, bedrog of iets anders, probeer te ontvreemden (1 Thess. 4:6; 1 Pet. 2:1), maar dat ik integendeel naar vermogen zal werken om hem voor schade te behoeven, en hem ook van het mijne te geven als hij in nood verkeert, al was hij ook mijn vijand (Rom. 12:20) en zou ik daarvoor met mijn handen moeten werken (Ef. 4:28).

66. *Wat geeft ons God als het negende gebod?*

Dat ik in een rechtszaak of ook daarbuiten, onder ede of niet, geen getuigenis mag afleggen tegen mijn naaste (Deut. 19:15 en verder), wie hij ook is en al was hij ook mijn vijand of tegenpartij, als het niet met de waarheid in overeenstemming is (Spr. 19:5; Marc. 10:19), of ook maar enigszins beïnvloed wordt door kwaadsprekerij, verdraaiing of misleiding (Ps. 15:3; 101:5; 1 Pet. 2:1), of ook door zwijgen waar men hoort te spreken; dat ik evenmin door roddel oorzaak of aanleiding ben van benadeling van zijn naam en faam, of goed en bloed, maar veeleer zijn naam en faam, waar dat juist en gepast is, bescherm en verdedig; en heel in het algemeen dat ik mij ver houd van liegen, en altijd de waarheid tot mijn naaste spreek, zowel in vertrouwen als in het openbaar (Ef. 4:25; Zach. 8:16; Col. 3:8-9).

67. *Wat eist God van ons in het tiende gebod?*

God geeft daarmee als zijn wil te kennen dat wij onze naasten geen schade toebrengen, niet alleen met waarneembare daden, maar ook niet met de innerlijk begeerte (Rom. 7:7) om iets dat van hem is, wat het ook mag zijn, tegen zijn zin voor onze eigen doeleinden naar ons toe te trekken, maar dat wij integendeel onze innerlijke begeerten en lust in toom houden en bedwingen (Col. 3:5; Gal. 5:24; 1 Pet. 2:11), en onderwerpen aan de wil van God (1 Cor. 9:27); in een woord, dat wij onze naasten niet doen zoals we niet zouden willen dat aan ons geschiedt (Matt. 7:12).

68. *Tot zover van datgene dat God wil dat wij doen volgens de zedenwet of Tien Geboden, zoals ze in het Nieuwe Testament nader zijn verklaard en uitgebreid. Hoe wil de Heer nu verder dat wij ons gedragen als het gaat over onze levenshouding?*

God wil dat wy ons selven verlochenen ende de werelt niet lief en hebben noch en misbruycken.

69. *Waer in sijn wy gehouden ons selven na de geboden Christi te verlochenen?*
 Eerst in 't stuck van religie om daer in niet te raede te gaen met vleesch ende bloet, maer onse oogen tot alle andere insichten sluytende ons puerlijc te reguleren na den wille Gods. 2. In sondighe lusten, bysonder sulcke die ons aenporren tot ghebreken, daer toe wy ons meest geneghen vinden, om die te breken, cruycen ende te dooden, ende door 't betrachten van contrarie deughden t'onder te brenghen. 3. In de liefde tot ons selven, ons leven, ons ghemack ende dierghelijcke, om die t'eenemael te buyten te staen ende uyt te trecken, ende alle tijdt bereydt te zijn alles, ja, al waer het ons leven selve, oock met groote pijn ende smerte te verlaten, liever dan yet te doen dat onse professie onbetamelijck ende de allerheylighste christelijcke religie onwaerdigh ware.

70. *Hoe sullen wy ons selven bestieren om de werelt niet lief te hebben, noch die te misbruycken?*

Met ons te onthouden van de wereltsche begeerlijckheden die teghen de ziele strijden, in de H. Schrift ghenoeemt begheerlijckheydt des vleesches, lust der ooghen ende grootsheydt des levens, als zijnde niet uyt den Vader maer uyt de werelt, dewelcke met alle hare begheerlijckheyden vergaet; daer teghen moeten wy matigh zijn, de wereld gebruyckende als niet misbruyckende, ende onse wandelinghe eerlijck houden ende schijnen als lichten, doende alsoo in alles den wille Gods die in der eeuwigheydt blijft.

71. *Welcke is de derde soorte der goeder wercken die Godt van ons eyscht?*
 Het Ghebedt ende de Dancksegginghe.

God wil dat wij onszelf verloochenen (Matt. 16:24), de wereld niet liefhebben (1 Joh. 2:15), noch een verkeerd gebruik daarvan maken (1 Cor. 7:31).

69. *In welk opzicht moeten zij onszelf volgens de geboden van Christus verloochenen?*

In de eerste plaats wat betreft de religie, dat wij daarin niet te rade gaan bij vlees en bloed (Gal. 1:16), maar ons louter en alleen te laten gezeggen door de wil van God (Rom. 6:17), zonder acht te slaan op enig ander inzicht. In de tweede plaats met betrekking tot de zondige lusten, in het bijzonder zulke lusten die ons aanzetten tot de fouten waartoe we het meest aangetrokken worden, dat wij die breken, kruisigen en doden (Gal. 5:24; Col. 3:5) en door het betrachten van tegengestelde deugden te onderwerpen. In de derde plaats met betrekking tot de liefde voor onszelf (Luc. 14:33), ons leven, ons comfort en dergelijke meer, dat wij ons daarvan verwijderen en ontdoen, en altijd bereid zijn alles, al was het ons leven zelf, ook met grote pijn en verdriet, achter te laten (Hand. 21:13; Joh. 12:25; Luc. 14:26), liever dan iets te doen dat niet past bij onze belijdenis en de allerheiligste christelijke religie onwaardig is.

70. *Hoe moeten wij ons gedragen om de wereld niet lief te hebben of daarvan een verkeerd gebruik te maken?*

Door ons te onthouden van de wereldse begeerten, die strijd voeren tegen de ziel (1 Pet. 2:11), die in de heilige boeken genoemd wordt begeerte des vleses, begeerte van de ogen en hoogmoed van het leven, die niet uit de Vader is, maar uit de wereld die met al haar begeerlijkheden vergaat (1 Joh. 2:16-17). Daarentegen moeten wij matig zijn (Titus 2:12), van de wereld gebruik maken alsof wij die niet gebruiken (1 Cor. 7:31); onze levenswandel goed houden (1 Pet. 2:12); en schijnen als lichten (Filipp. 2:15), zodat wij in alle opzichten de wil doen van God die in eeuwigheid blijft (Col. 4:12).

71. *Wat is de derde soort van goede werken die God van ons vraagt?*

Het gebed en de dankzegging (1 Thess. 5:17).

72. *Wat wordt vereyscht tot een ghebedt dat Gode aenghenaem zy?*

Dat wy altijdt ende sonder ophoudinge, op alle plaetsen, uyt den gheloove ende in den naem Jesu Christi onses middelaers den eenighen waren Godt den Vader onses Heeren Jesu Christi aenroepen ende bidden na sijnen wille.

73. *Wat voor-schrift heeft de Heere Christus ons daer toe ghegheven, ende hoe heeft hy ons leeren bidden?*

Aldus:

Onse Vader, die daer zijt in de hemelen,

Uwen naem werde gheheylight,

uwe Rijcke come.

Uwe wille gheschiede op der aerden als in den hemel.

Gheeft ons huyden ons daghelijcks broodt.

Ende vergheeft ons onse schulden, ghelijck oock wy vergeven onse schuldenaren.

Ende leydt ons niet in versoeckinghe, maer verlost ons van den quade.

Want uwe is dat rijck, ende de kracht ende de heerlijkheydt in der eeuwigheydt.

Amen.

74. *Waerom leert ons Christus ons ghebedt aldus beginnen: Onse Vader die ghy zijt in de hemelen?*

Die aenspraeck of voorrden onses ghebedts dient tot leeringhe dat wy onse ghebedt tot niemandt en sullen doen als tot Godt almachtigh, die Heere is des hemels, hebbende den hemel tot zijn palleys ende woonplaets, alhoewel hy hemel ende aerde vervult, oock op dat wy gedenckende sijne groote heerlijkheydt ende allerhooghste majesteyt met meerder nedrigheydt ons selven voor hem verootmoedighen, ende dat met vertrouwen dat hy tot ons genegen is als een Vader tot sijne kinderen.

75. *Welcke is de meeninge van de eerste Bede?*

Dat Godts naem, dat is, dat Godt zijn heerlijkheydt, goetheyt, gerechtigheydt, macht, met alles wat hem aengaet, voornamelijck soo hy sich in 't euangelio heeft gheopenbaert, door de gheheele wereldt bekend ende groot ghemaect worde, met weeringe ende verlatinghe van alle afgoderijen ende valsche Godts-diensten.

72. *Aan welke eisen moet een gebed voldoen dat aan God welgevallig is?*

Dat wij altijd, zonder ophouden (Rom. 12:12; Luc. 18:1), overal (Joh. 4:21; 1 Tim. 2:8), vanuit het geloof (Marc. 11:24; Jac. 1:6) en in de naam van Jezus Christus onze middelaar (Joh. 16:23) de enige ware God (Matt. 4:10; Openb. 22:9), de Vader van onze Heer Jezus Christus aanroepen en hem bidden naar zijn wil (1 Joh. 5:14).

73. *Welk voorschrift heeft de Heer Christus ons daartoe verstrekt, en hoe heeft hij ons leren bidden?*

Als volgt:

Onze Vader die in de hemelen zijt,
uw naam worde geheiligd,
uw koninkrijk kome,
uw wil geschiede, op aarde zoals in de hemel.
Geef ons heden ons dagelijks brood
en vergeef ons onze schulden, zoals ook wij onze schuldenaars vergeven,
en leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van de boze.
Want van u is het koninkrijk, en de kracht, en de heerlijkheid, in eeuwigheid.
Amen.

74. *Waarom leert Christus ons ons gebed te beginnen met de woorden: Onze Vader die in de hemelen zijt?*

Die aanspreking of inleiding dient om ons te leren dat wij ons gebed tot niemand anders zullen richten dan tot de almachtige God, die de Heer is van de hemel (Hand. 17:24-25), die de hemel heeft als zijn paleis en woonplaats (Hand. 7:48-49), hoewel hij hemel en aarde vervult (1 Kon. 8:27; Jer. 23:24); en om ons zijn grote heerlijkheid en allerhoogste majesteit te binnen brengen, zodat wij ons met eens te meerdere nederigheid voor hem verootmoedigen (Gen. 18:27; 1 Pet. 5:6), terwijl wij erop vertrouwen dat hij ons liefheeft als een vader zijn kinderen (Matt. 7:9-11).

75. *Wat is de betekenis van de eerste bede?*

Dat Gods naam, dat wil zeggen, dat God zijn heerlijkheid, goedheid, rechtvaardigheid en macht, met alles wat verder betrekking op hem heeft (Jes. 42:8; Ezech. 36:23), met name zoals hij zich in het evangelie geopenbaard heeft (Joh. 12:27-28; 2 Thess. 1:11-12) door heel de wereld moge worden beleden en geprezen (Rom. 10:18; 15:18-19), met verwijde-

ring en achterlating van elke afgoderij en valse godsdienst (1 Thess. 1:9; Hand. 14:15).

76. *Wat versoekt ghy in de tweede bede?*

Dat wy ende andere tot rechte heylighmakinghe sijns naems in de kennisse der christelijcke religie meer ende meer mogen toenemen, ende sijn rijck of het rijck Jesu Christi meer ende meer uytghebreydt werde onder de menschen, ten eynde sy haer sijne regeringe, wetten ende bevelen t'eenemael onderwerpen, ende alsoo bequaem ghemaect moghen worden tot het coninckrijck der hemelen ende d'eeuwige onsterffelijckheyt.

77. *Wat begheert ghy in de derde bede?*

Dat Godt ons gheve sijnen wille te doen in alles wat hy ons beveelt met soodanige vlijtigheydt als sijn bevelen werden uytgevoert in den hemel van de enghelen sijne dienstboden, oock geerne ende ghewillighlijck op ons te nemen ende geduldelijck dragen alle cruys ende lijden dat hem ghelieven mach ons op te legghen.

78. *Waer om bidt ghy in de vierde bede?*

Om decksel, voedtsel ende ander nootdruftigheyden deses onses tegenwoordighen tijdtlijcken levens, ende met een om die in ruste ende vrede te moghen ghenieten, midtsgaders om sijn seggen over onsen eerlijcken arbeydt in ons beroep, met weeringe van alle onnutte ende bekommerlijcke sorghvuldigheyt.

79. *Welcke is de sin van de vijfde bede?*

Dat hy, de Vader aller barmhertigheydt, ons alle onse sonden, groote en cleyne, hoe die moghen wesen begaen als sware schulden ons genadelijck in Christo quijt schelden ende vergeven wil, met conditie dat wy oock te vreden ende veerdigh zijn onsen naesten van herten te vergeven al wat onse naesten teghen ons misdaen mach hebben.

76. *Wat vraag je in de tweede bede?*

Dat wij en anderen, tot heiligmaking van zijn naam, steeds meer mogen toenemen in de kennis van de christelijke religie (Col. 1:7-10), en zijn rijk, of het rijk van Jezus Christus, steeds verder onder de mensen uitgebreid mag worden (2 Thess. 3:1; Matt. 9:38), zodat zij hun bestuur, wetten en decreten geheel en al daaraan onderwerpen (Jes. 2:2; Micha 4:1) en zo geschikt gemaakt worden voor het Koninkrijk der hemelen en de eeuwige onsterfelijkheid (1 Thess. 2:12; 2 Thess. 1:11).

77. *Waarom vraag je in de derde bede?*

Dat God ons mag geven dat wij zijn wil doen in alles wat hij ons opdraagt (2 Cor. 7:1; Filipp. 2:14-15; 1 Thess. 5:23-24), met dezelfde ijver als waarmee zijn opdrachten worden uitgevoerd in de hemel door zijn dienaars, de engelen (Dan. 7:10; Ps. 103:20-21), en verder dat wij bereidwillig en zonder klagen op ons nemen elk kruis en lijden dat hij ons mag willen opleggen, en het geduldig dragen (Matt. 10:38; Luc. 21:19; Heb. 10:36; 12:7-8).

78. *Waarom bid je in de vierde bede?*

Om kleding, voedsel en de andere eerste behoeften van ons huidige, tijdelijke leven (1 Tim. 6:8; Heb. 13:5-6), en om daarvan in rust en vrede te mogen genieten; daarnaast om zijn zegen over onze eerlijke arbeid (Ef. 4:28) in ons beroep (Ps. 107:1, 20; 2 Cor. 9:8-10), waarbij we alle nutteloze en drukkende zorgen laten varen (Matt. 6:25; Luc. 12:22; Filipp. 4:6).

79. *Wat betekent de vijfde bede?*

Dat hij, de Vader van alle barmhartigheid (2 Cor. 1:3), al onze zonden, groot en klein, om welke reden ook begaan, ons als zware schulden genadig moge kwijtschelden en vergeven in Christus (Dan. 9:7-9; Ps. 51:1, 2; Hand. 8:22), op voorwaarde dat ook wij gewillig en bereid zijn onze naasten van harte al wat die tegen ons misdreven hebben te vergeven (Matt. 6:14-15; 18:23 en verder; Marc. 11:25-27; Ef. 4:31-32).

80. *Welcke is onse seste ende leste bede?*

Dat het hem onsen ghetrouwen hemelschen Vader ghelieve de teghenheyden, daer mede het hem mach ghelieven ons tot onsen besten te versoeken, soo te matighen dat wy door de swaerheyt der selve niet verplet ende overwonnen en worden, maer dat wy ter contrarie door de cracht sijns Geestes den Satan overwinnen ende alsoo van hem verlost moghen worden.

81. *Wat wil dat besluit: Want u is dat rijk etc.?*

Dat dient om ons te doen bidden met meerder vertrouwen ende versekerheydt van te verkrijghen dat wy alsoo van onsen hemelschen Vader versocht ende ghebeden hebben die d'allerhooghste macht heeft om ons 't selve te moghen, ende almachtigh is om dat te kunnen te weghe brengen ende geven, so ghewis ende seker als Amen.

82. *Wat versekerheydt hebben wy verder van in ons Ghebedt ghewis ende buyten alle twijfel verhoort te worden?*

Het woordt des Soons Godts onses Heeren ende Salighmakers, aldus luydende: Voorwaer, voorwaer segghe ick u: Wat ghy den Vader bidden sult in mijnen naem, dat sal hy u gheven. Ende dit is ons vertrouwen (seydt Joannes) dat wy by Godt hebben, ist dat wy wat bidden na sijnen wille dat hy ons verhoort.

83. *Wat wordt ons bevolen aengaende de dancksegginghe?*

Dat wy Godt ende den Vader alle tijdt ende in alle dingen dancken sullen in de naem onses Heeren Jesu Christi, met woorden, wercken, heymelijck, openbaer, oock met lofsanghen, aelmoesen ende andere Godtvruchtige oeffeninghen, tot betuyginge dat wy hem houden voor den autheur ende gever alles goedts, sonder den welcken wy niet en kunnen, ende door den welcken wy alles vermogen, ende dat wy hem daerom alle danckbaerheyt schuldigh zijn.

80. *Wat vragen wij ten slotte in de zesde bede?*

Dat hij, onze trouwe hemelse Vader, het goed vindt om de tegenspoed waarmee hij ons in ons eigen belang op de proef mag willen stellen, zo te matigen dat wij onder het gewicht daarvan niet bezwijken en ons gewonnen moeten geven (1 Cor. 10:13; Matt. 26:41; Openb. 3:10), maar dat wij integendeel door de kracht van zijn Geest de satan mogen overwinnen en zo van hem verlost worden (Ef. 3:16-17; 6:11 en verder; Rom. 16:20).

81. *Wat is de bedoeling van het slot: Want van u is het koninkrijk, enzovoort?*

Dat dient om ons te laten bidden met des te meer vertrouwen en zekerheid te zullen ontvangen wat wij op deze wijze onze hemelse Vader gevraagd en gebeden hebben; hem, die het allerhoogste gezag heeft om wat wij vragen te mogen, en almachtig is om het te kunnen geven en bewerkstelligen (Ps. 115:3; Marc. 14:36), zo zeker en gewis als Amen (1 Cor. 14:16).

82. *Is er nog meer dat maakt dat wij zeker kunnen zijn dat ons gebed vast en zeker verhoord zal worden?*

Het woord van de Zoon van God, onze Heer en heiland, dat luidt als volgt: Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u: Alles wat u de Vader zult bidden in mijn naam, zal hij u geven (Joh. 16:23). En dit is het vertrouwen (zegt Johannes) dat wij op Go hebbend, dat hij ons verhoort, telkens als wij iets bidden naar zijn wil (1 Joh. 5:14-15).

83. *Wat wordt ons opgedragen met betrekking tot de dankzegging?*

Dat wij onze God en Vader altijd en in alle omstandigheden moeten danken in de naam van onze Heer Jezus Christus (Ef. 5:20; 1 Thess. 5:18), met woorden en daden (Rom. 12:1), ongezien en openlijk (Ps. 22:23; 116:13; 2 Cor. 1:11; 1 Cor. 14:16), en met lofzangen (Ef. 5:19; Col. 3:16), aalmoezen (Heb. 13:15-16) en andere vrome verrichtingen. Daarmee getuigen wij dat wij hem beschouwen als de oorzaak en gever van al het goede (Jac. 1:17), waarzonder wij niets kunnen, en waarmee wij alles kunnen (Filipp. 4:13), en dat wij hem daarom alle dankbaarheid verschuldigd zijn.

84. *Zijnder nu noch andere goede wercken die, boven 'tgheen Godt van alle Christ-geloovige eyscht in 't gemeyn, ghevordert worden van een yeder in 't bysonder na syn bysonder beroep?*

Ja, want alsoo de beroepingen verscheyden zijn, als van overheyden ende onderdanen, ouders ende kinderen, leeraers ende discipelen, ghehouwde ende ongehouwde, heeren ende knechten, coopman ende ambachtsman, arme ende rijcke, neffens verscheyden andere, te langh om te verhalen, is een yeder Christen schuldigh dat yeder sich in sodanighe sijne beroepinge draghe soo 't betaemt na de gheboden Gods, die de Heere daer van in sijn euangelio heeft ghegheven, op dat een yeder wandele soo het sijne beroepinge betaemt.

85. *Ghy seydet te hans dat wy beneffens de eere en de dienst die wy Gode schuldigh zijn oock gehouden zijn Jesum Christum te eeren ende te dienen als middelaer. Waer in bestaet dese religieuse Godtsdienstigheyt?*

Nademael de Vader hem ghegeven heeft alle macht in de hemel ende op aerde, ende alle oordeel, om dat hy de Soon des menschen is, op dat sy alle den Sone eeren ghelijck sy hem, den Vader, eeren, soo moeten hem, oock als middelaer alle knyen gheboghen zijn om hem aen te roepen, te bidden, onse hope ende vertrouwen op hem te stellen ende hem in alle ootmoedigheyt voor sijne weldaden te loven ende te dancken.

86. *Mach men niet oock de enghelen ende andere creaturen die, hier beneden heylighlijck gheleeft hebbende, salighlijck inden Heere ontslapen zijn, aenroepen om hulpe, of dat sy inden hemel voor ons bidden?*

Gheensins. Ende wat belanght de gene die, hier beneden heylighlijck gheleeft hebbende, salighlijck in den Heere ontslapen zijn, der soodanigher memorie mach heylighlijck ende tot navolginge harer deughden in eere worden ghehouden ende ghemelt, maer verder niet. Want wy daer van gheen bevel en hebben in Godts woordt ende men sulcks doende lichtelijck kan vervallen, ende alreede op vele plaetsen vervallen is, tot superstitie ende afgoderije; neffens dat de Schrifture ons verclaert dat de verstorvenen zielen van onse saken hier beneden gheen kennisse en hebben, waer by noch comt dat wy sodanighe voorbiddinghe niet en behoeven, also de voorbiddinghe Christi overvloedighlijck ghenoeghsaem is.

84. *Worden er, behalve hetgeen God van alle christenen in het algemeen verlangt, nog andere goede werken gevraagd van iedereen afzonderlijk, al naar gelang zijn individuele plaats in de samenleving?*

Ja. Want aangezien er verschillende maatschappelijke posities zijn—zoals overheden (Rom. 13:1) en onderdanen (1 Pet. 2:13-14), ouders en kinderen (Ef. 6:1 en verder), leraars (1 Thess. 5:12; 1 Pet. 5:1-2) en leerlingen, getrouwden en ongetrouwden (1 Cor. 7:32 en verder), heren en knechten (Ef. 6:5-6 en verder; Col. 3:22; 4:1; 1 Tim. 6:1), kooplieden (1 Cor. 7:30; Jac. 4:15 en verder) en ambachtslieden (Ef. 4:28; 2 Thess. 3:10-11 en verder), armen en rijken (1 Tim. 6:17-19), en zo verder, te veel om op te noemen—, is iedere christen verschuldigd dat hij zich in zijn positie gedraagt zoals het hoort (1 Cor. 7:17 en verder; Ef. 4:1), in overeenstemming met de geboden van God die de Heer daarover in zijn evangelie heeft gegeven, zodat iedereen handelt zoals dat bij zijn positie past.

85. *Je zei zojuist dat wij naast de eer en dienst die we aan God verschuldigd zijn, ook gehouden zijn Jezus Christus te eren en te dienen als middelaar. Waaruit bestaat die religieuze handeling?*

Aangezien de Vader hem alle macht in hemel en op aarde heeft gegeven (Matt. 28:18), en heel het oordeel omdat hij de Mensenzoon is (Joh. 5:22, 27), opdat allen de Zoon eren, zoals zij de Vader eren, daarom moeten ook voor hem als middelaar alle knieën gebogen zijn (Filipp. 2:10), om hem aan te roepen, hem te bidden (Heb. 1:6; 1 Thess. 3:11; Hand. 7:59), onze hoop en vertrouwen op hem te stellen (Joh. 14:1; 2 Tim. 1:12) en hem in alle ootmoed omwille van zijn weldaden loven en danken (Openb. 5:12-13).

86. *Mag men verder nog de engelen en andere schepselen, die, omdat ze hier beneden een heilig leven geleid hebben, gelukkig in de Heer ontslapen zijn, aanroepen om hulp, of vragen dat zij in de hemel voor ons bidden?*

Zeker niet (Openb. 22:9; Col. 2:18). Wat betreft degenen die hier beneden een heilig leven hebben geleid en gelukkig in de Heer zijn ontslapen: de gedachtenis aan hen mag eerbiedig en ter navolging van hun deugden in ere worden gehouden en verkondigd (Luc. 6:41 en verder; Matt. 26:13; Hebr. 11; 12:1), maar verder niet. Want wij hebben daartoe geen opdracht gekregen in Gods woord, en als men zoiets wel doet, kan men gemakkelijk vervallen (zoals dat op vele plaatsen ook al gebeurd is) tot bijgeloof en afgoderij. Daarnaast vertelt de bijbel ons dat de gestorven zielen geen kennis hebben van onze aangelegenheden hier beneden (Jes. 63:13; 2 Kron. 34:28). Daar komt nog bij dat wij zulke voorbede ook niet nodig hebben, omdat de voorbede van Christus ruimschoots genoeg is.

87. *Connen wy die dinghen die wy nu verstaen hebben van ons te moeten gepleeght worden na den wille Godts wel verrichten uyt ons selven of uyt onse eyghen crachten?*

In 't minste niet, het moet ons alle komen uyt de genade Godts die 't begin, de voortgangh ende volbrenginghe is van alle goedt. Selve oock de weder-gheboren geloovige menschen en connen geen salighmakende goet dencken of doen sonder de voorcomende, opweckende, volgende ende mede-werckende ghenade. Alles moet de ghenade Godts in Christo Jesu toegheschreven worden.

88. *Hoe deylt ons Godt dese salighmakende ghenade mede?*

Door de predicatie sijns euangeliums ende de cracht sijns H. Gheest, volgens 't besluyt der roepinghe of verkiesinghe tot de ghenade daer mede hy de ellendige sondaren roept ende noodight, onder belofte des eeuwighen levens ende dreyginghe des eeuwighen doodts, hen verleenende nootwendige ende genoeghsame ghenade om in hem te ghelooven ende hem te ghehoorsamen, met ernstigh voornemen om alle de ghene die geroepen worden tot het gheloove te brengen ende saligh te maken, het zy de gheroepene, sijn ernstighe intentie volghende, in der daedt ghelooven ende saligh worden, het zy sy, sijnen stemme ende roep verachtende, door haer eyghen schult niet en gelooven ende alsoo niet saligh en worden.

89. *Hoe comt dat d'eene roepinge crachtigh ende d'andere crachteloos ghenoomt wordt?*

Dat en moet niet soo ghenomen worden als of Godt den eenen riep met ernstighe meeninghe om hem te doen ghelooven ende saligh te maken, d'ander niet, den eenen treckende met een onwederstaenlijcke cracht ende hem noodtsakende te moeten ghelooven om dat hy is van 't getal der gener die Godt precijs ten eeuwighen leven heeft uytvercoren, d'ander alleen uyterlijck ende sonder eenighe beweginghe tot saligheydt aensprekende om dat hy van 't ghetal is der ghener die precijs verworpen zijn (soo eenighe leeren). Geensins. Maer d'eene roepinghe wort crachtigh ghenoomt ten aensien van de uytcomst, om datse in der daedt haer effect ende heylsame vrucht becomt, d'andere crachteloos, al isse schoon ghenoeghsaem, om datse niet en comt tot een ghenoeghsaem ende salighmakende effect, maar door 'smenschen quade wil ende wederspannigheydt de gewenschte uytcomst niet en bereyckt, maer onvruchtbaer blijft.

87. *Kunnen wij die dingen waarvan we nu weten dat God wil dat wij ze doen, wel uit onszelf of op eigen krachten verrichten?*

Niet in het minst. Het moet alles tot ons komen vanuit de genade van God (Joh. 15:5; 2 Cor. 3:5), die het begin, de voortgang en de voltooiing is van al het goede. Zelfs de wedergeboren gelovigen kunnen niets goeds doen om voor zich het heil te verwerven, zonder de voorafgaande, opwekkende, toezicht houdende en meewerkende genade. Alles moet aan de genade van God in Jezus Christus toegeschreven worden (Filipp. 2:13; 1 Pet. 5:10; Ef. 3:14-15 en verder).

88. *Hoe deelt ons God deze heilbrengende genade mee?*

Door de prediking van zijn evangelie en de kracht van zijn Heilige Geest (Rom. 10:17; Jac. 1:18; 1 Pet. 1:23 en verder; 1 Cor. 4:15; 6:11), overeenkomstig het besluit van de roeping of verkiezing tot genade. Daarmee roept hij, en nodigt hij de ellendige zondaren uit (Rom. 8:28; 9:24), met de belofte van het eeuwige leven of onder het dreigen van de eeuwige dood. Daarbij verleent hij hun de nodige en voldoende genade om in hem te geloven en hem te gehoorzamen (Hand. 17:31; 2 Pet. 1:3; Matt. 11:20 en verder, 28 en verder), met de uitdrukkelijke intentie om allen die geroepen worden tot geloof te brengen en het eeuwige heil te schenken (Joh. 5:34; Hand. 26:18), of nu de geroepene volgens zijn vaste voorneemen inderdaad gelooft en het heil verwerft, dan wel zijn stem en roep veracht en het heil dus niet verwerft (Matt. 22:5 en verder; Joh. 5:40; Hand. 13:46).

89. *Waarom wordt de ene roeping krachtig en de andere krachteloos genoemd?*

Dit moet niet zo begrepen worden alsof God de ene mens zou roepen met het vaste voornemen hem te doen geloven en het heil te schenken, en de andere niet; de een met een onweerstaanbare kracht zou trekken en hem zo tot het geloof dwingen (omdat die ene behoort tot die mensen die God nauwgezet voor het eeuwige leven heeft uitgekozen) en de ander alleen voor de vorm en zonder enige stimulans uitnodigen tot het eeuwige heil (omdat hij nu net behoort tot die mensen die verworpen zijn), zoals sommigen leren. Volstrekt niet. Maar de ene roeping wordt krachtig genoemd op grond van de uitkomst (2 Tim. 2:9) omdat ze daadwerkelijk effect heeft en heilzame vrucht draagt. De andere krachteloos, ook al is ze op zich voldoende (Spr. 1:20 en verder; Jes. 5:4; Ezech. 12:2; Matt. 23:37), omdat ze niet komt tot het bevredigende en heilbrengende effect, omdat ze door de kwade wil van de mens en diens weerspanningheid dat gewenste effect niet bereikt, en onvruchtbaar blijft.

90. *Hoe wordt die eerste of crachtige roepinghe Godts genoemd in Godts woordt?*
 Die wordt uytghedruckt met verscheyden namen, als bekeeringhe, weder-gheboorte, gheestelijcke opweckinge uyt den dooden ende nieuwe scheppinghe, om de crachtighe ende sonderlinghe veranderinghe des menschen tot een beter leven, daer door hy gheestelijcker wijze als een nieu gheboren of nieu herschapen mensch, of als een die door de gewoonte van sondighen soo veel als gheestelijck doodt is gheweest, uyt deselve doodt tot een nieu Godtsaligh leven door de genade Godts als opgheweckt wordt.

91. *Heeft dan de mensch het salighmakende gheloove ende bekeeringhe of wedergeboorte niet uyt hemselven of eyghen kracht van sijnen vryen wil?*
 Neen hy. Want (soo oock voor is gheseydt) in den staet der sonde en heeft de mensche geene salighmakende goedt (daer van wy spreken) uyt hemselven, maar is noodigh dat hy door 't woort des euangeliums ende de kracht des H. Gheests (so gheseyt is) weder-gheboren ende hernieuwerde.

92. *Kan de mensche de ghenade Gods wel verwerpen ende verstooten, ende alsoo hemselven totten gheloove onbequaem maken door syn eyghen schuldt die hy hadde kunnen mijden ware hy sich selve niet hinderlijck gheweest?*
 Buyten alle twijfel. Want konde dat niet gheschieden, of ware dese ghenade daer van wy spreken soo onwederstaenlijck dat de mensch, wanneer Godt 't gheloove door deselve in hem wil wercken, noodtsakelijck soude moeten ghelooven, soo ware het te vergeefs den mensche het eeuwige leven te beloven indien hy ghelooft, ende hem met d'eeuwige doodt te dreyghen indien hy niet en ghelooft. Ware oock ongherijmt den mensch te belonen over een deughde die een ander in hem werckt sonder hem, gelijk het wreetheydt ware aen d'ander zijde den mensch soo swaerlijck te straffen over het ongheloof dat hy niet en kan ontgaen, wanneer Godt hem de noodige crachten om te ghelooven niet mede deelen en wil. Oock leert ons de H. Schrift hier van heel anders, wanneer sy van de eene ghetuyght dat sy den euangelio gehoor ghegeven ende gaerne gelooft hebben, van d'ander dat sy niet en willen hooren, komen, noch ghehoorsamen, maer den H. Gheest wederstaen ende den raedt Godts teghen hun selven verworpen hebben.

90. *Hoe noemt Gods woord die eerste of krachtige roeping?*

Die wordt met verschillende woorden aangeduid, zoals bekering (Hand. 3:19; 17:30), wedergeboorte (Joh. 3:3; 1 Pet. 1:3); geestelijke opwekking uit de doden (Ef. 2:5-6; 5:14; Col. 2:12; Openb. 20:6) en nieuwe schepping (Gal. 6:15; Ef. 2:10), om daarmee uit te drukken de krachtige en bijzondere verandering van de mens tot een beter leven, waardoor hij op geestelijke wijze als opnieuw geboren of herschapen mens, of als een mens die door de gewoonte van het zondigen zoveel als geestelijk dood was, uit diezelfde dood als het ware tot een nieuw godvruchtig leven door de genade van God is opgewekt.

91. *Heeft de mens het heilbrengende geloof en de bekering of wedergeboorte niet uit zichzelf of op kracht van zijn eigen wil?*

Neen. Want, zoals al gezegd, heeft de mens die in de staat van de zonde verkeert niets goeds dat hem het heil verwerft (want daar hebben we het over) uit zichzelf, en is het nodig dat hij door het woord van het evangelie en de kracht van de Heilige Geest (Jac. 1:18; Joh. 3:5), zoals gezegd, wordt wedergeboren en hernieuwd.

92. *Kan de mens de genade van God ook verwerpen en afwijzen, en op die manier zichzelf ongeschikt maken voor het geloof, door zijn eigen schuld die hij niet op zich had hoeven laden, als hij zichzelf niet in de weg had gestaan.*

Zonder enige twijfel (Ezech. 12:2; Matt. 11:20 en verder; Hand. 13:46). Als dat niet zo was, of als de genade waar we het over hebben zo onweersstaanbaar zou zijn dat de mens, wanneer God het geloof in hem effectief wil laten zijn, niet anders kan dan geloven, dan was het zinloos de mens het eeuwige leven te beloven indien hij gelooft, of hem met de eeuwige dood te dreigen als hij niet gelooft (Joh. 3:36; 8:24; Marc. 16:7). Het zou ook met het gezond verstand in strijd zijn een mens te belonen voor een deugd die een ander in hem bewerkstelligt, zonder zijn medewerking; en zo zou het aan de andere kant ook wreed zijn een mens zo zwaar te straffen voor zijn ongeloof dat hij niet ongedaan kan maken als God hem de benodigde kracht om te geloven niet wil schenken. Ook de bijbel leert ons hieromtrent iets heel anders, wanneer zij van sommigen getuigt dat zij het evangelie hoorden en met vreugde aannamen (Hand. 2:41; 13:4, 8; Luc. 8:13), en van anderen dat zij niet wilden horen (Matt. 13:15; Hand. 22:22; Spr. 1:24; 6:16; Jer. 7:25), komen (Matt. 23:37; 22:3), of gehoorzamen (Hand. 7:39), maar de Heilige Geest hebben weerstaan (Hand. 7:51; Heb. 10:29; Jes. 63:10) en het raadsbesluit van God met betrekking tot zichzelf hebben verworpen (Luc. 7:30).

93. *Dus verre van de genade ende werckinghe der selve tot gheloove ende ghehoorsaemheydt. Wat belooft Godt nu den gheloovighen ende ghehoorsamen?*

Tweederley weldaden ende werckinghen, d'eene in dit leven, d'ander in het toecomende.

94. *Welck zijn de weldaden ende werckinghen die Godt den gheloovighen belooft ende gheeft in dit leven?*

Voornamelijck vijf: verkiesinghe tot heerlijkheydt; aenneminghe tot kinderen; rechtveerdighmakinghe; heylighmakinghe ende verzeghelinge door den Heylighen Gheest.

95. *Welcke is dese ghenade ende werckinge der verkiesinghe tot heerlijkheydt?*

Daer mede Godt de gheloovige ende boetveerdighe, voor soo veel sy soodanighe zijn ende blijven, van den hoop der ongheloovige ende onboetveerdige uytkipt, verkiest ende afsondert als nu sijn eyghen volck ende eyghendom.

96. *Welcke is dese aenneminghe tot kinderen?*

Daer mede hy deselve gheloovige ende uytvercorene als soodanige aenneemt tot sijne huysghenoten ende stelt in den staet ende ordre der gener die 't eeuwighe leven beërven sullen.

97. *Welck is de rechtveerdighmakinghe?*

Daer mede hy de gheloovige, boetveerdighe sondaren om Christi wille alleen alle haer misdaden vergheeft ende quijschelt, ja haer geloove krachtigh door goede wercken uyt enckel goedertierenheydt, sonder eenighe verdiensten harer wercken, toerekent tot rechtveerdigheyt.

98. *Welck is de heylighmakinghe?*

Een ghenadighe afhoudinge der gheloovige van alle onheyligheydt, om meer ende meer in nieuwigheydt des levens, of in heyligheydt ende gherechtigheydt te wandelen alle de daghen haers leven.

93. *Tot zover over de genade en haar effect op geloof en gehoorzaamheid. Wat belooft nu God de gelovigen en gehoorzamen?*

Twee soorten weldaden en uitwerkingen, de ene in dit leven en de andere in het toekomstige.

94. *Welke weldaden en uitwerkingen heeft God de gelovigen beloofd voor dit leven?*

In hoofdzaak vijf: verkiezing tot heerlijkheid; aanneming als kinderen; rechtvaardiging; heiliging; en verzegeling door de Heilige Geest.

95. *Wat is de genade van de verkiezing tot heerlijkheid?*

Daarmee selecteert God de gelovigen en boetvaardigen, voor zover zij dat zijn en blijven, en zondert hij hen af van de grote menigte van de ongelovigen en onboetvaardigen, als zijn eigen volk en eigendom (Marc. 13:20; Col. 3:12; 2 Thess. 2:13; Jac. 2:5; 1 Pet. 2:9).

96. *Wat is de aanneming als kinderen?*

Daarmee neemt hij diezelfde gelovigen en uitverkorenen aan als leden van zijn gezin (1 Joh. 3:1; Ef. 2:19), en rekent hen tot degenen die behoren tot de groep van hen die het eeuwige leven zullen verkrijgen.

97. *Wat is de rechtvaardiging?*

Daarmee vergeeft hij, uitsluitend omwille van Christus, de gelovige en boetvaardige zondaars al hun misdaden en scheldt hij die kwijt, en rekent hij zelfs uit enkel goedertierenheid hun door goede werken bekrachtigd geloof toe als rechtvaardigheid, waarbij die goede werken op zichzelf geen verdiensten zijn (Hand. 3:19; 13:38-39; Rom. 4:5 en verder).

98. *Wat is de heiliging?*

Een genadige bewaring van de gelovigen voor alle vormen van onreinheid, zodat ze meer en meer in de vernieuwing van hun leven, in heiligheid en rechtvaardigheid wandelen, al de dagen van hun leven (Luc. 1:75).

99. *Welcke is deze verzeghelinge door den H. Gheest?*

Het is eene werckinge des Heylighen Gheests door den welcke, als door een Godts-penninck ende onderpandt, de gheloovighe in de sekerheydt der Godtlijcke genade in 't vast vertrouwen op deselve, ende in de hope der toecomende eeuwighe saligheydt meer ende meer versterckt ende versekert worden, tot haer innerlijcke troost ende steunsel teghen alle aenvechtinghen.

100. *Welcke zijn de Godtlijcke beloften aengaende het toecomende leven?*

D'opweckinge uyt den dooden ten leven ende de heerlijkmakinge.

101. *Hoe sal die opweckinge uyt den dooden gheschieden?*

De Heere Jesus sal ten jonghsten daghe uyt den hemel neder-dalen met de engelen sijner macht, ende sal door sijne Godtlijcke cracht alle doode, rechtveerdighe ende onrechtveerdighe, weder in 't leven brenghen ende deselve, neffens die hy als dan noch in 't leven vinden sal, oordeelen na dat sy in den lichaem ghedaen hebben, het zy goet of quaet, ende sullen also ghelijck die quaet gedaen hebben, opstaen ter verdoemenisse, oock die goedt ghedaen sullen hebben, opstaen ten leven.

102. *Hoe sal hy sijne gheloovighe uytvercorene verheerlijcken?*

De Heer Jesus sal ter selver tijt de gheloovighe, soo wel de ghene die hy uyt het stof der aerden opgheweckt, als d'andere die hy als dan noch levende gevonden sal hebben, ende seer schiedelijck, in een oogenblick tijts verandert sullen worden, beschencken met een heerlijk, onverderffelijck lichaem, met hem opnemen in de locht ende voeren in de eeuwighe, onuytsprekelijcke blijdschap en de heerlijkheydt die eeuwich sal dueren.

103. *Welcke zijn de straffen daer mede Godt de ongheloovighe dreyght in dit leven?*

Dese zijn eerst verwerpinge of verlatinge, door de welcke Godt de godtlose voor sijn volck niet kennen en wil, hun of de ghenade die hy hun mach hebben gedaen ende die sy veracht hebben ontreckende, of deselve latende loopen in 't wilt, sonder haer de middelen tot saligheydt verder te willen mede deylen.

99. *Wat is de verzegeling door de Heilige Geest?*

Dat is een uitwerking van de Heilige Geest, waardoor de gelovigen, als een soort voorschot en onderpand van God, meer en meer verzekerd en versterkt worden in de zekerheid van de goddelijke genade, in het vaste vertrouwen daarop en in de hoop op het toekomstige eeuwige heil, tot innerlijke hulp en ondersteuning in alle aanvechtingen (2 Cor. 1:22; Ef. 1:13-14; 4:30).

100. *Welke zijn de beloften voor het toekomstige leven?*

De opwekking uit de doden tot het leven (Joh. 5:28; 6:39) en de verheerlijking (Rom. 8:30; 1 Thess. 1:10).

101. *Hoe zal die opwekking uit de doden tot stand komen?*

De Heer Jezus zal op de jongste dag uit de hemel neerdalen met de engelen van zijn kracht (1 Thess. 4:16; 2 Thess. 1:7-8), en zal door zijn goddelijke kracht alle doden, zowel rechtvaardigen als onrechtvaardigen, weer tot leven brengen (Hand. 24:15; Joh. 5:28-29) en hen, samen met degenen die op dat moment nog in het leven waren, oordelen (1 Cor. 15:51-52) op grond van wat zij gedaan, goed of kwaad, hebben toen zij in het lichaam waren (2 Cor. 5:10). Zo zullen zij die kwaad gedaan hebben opstaan om veroemd te worden, maar zij die goed gedaan hebben opstaan om te leven (Joh. 5:28-29).

102. *Hoe zal hij zijn gelovige uitverkorenen verheerlijken?*

De Heer Jezus zal op hetzelfde moment de gelovigen, zowel degenen die uit het stof van de aarde zijn opgewekt als de anderen die dan nog in leven waren (1 Thess. 4:15-17; 1 Cor. 15:51-52) en die in een ondeelbaar ogenblik, in een oogwenk veranderd zullen worden, een heerlijk, onvergankelijk lichaam schenken, met zich opnemen in de lucht (1 Cor. 15:35 en verder; Filipp. 3:2) en brengen naar de eeuwige, onuitsprekelijke blijdschap en heerlijkheid die eeuwig duren zal.

103. *Welke zijn de straffen waarmee God de ongelovigen dreigt in dit leven?*

In de eerste plaats de verwerping of verlatenheid, waarmee God de ongelovigen niet wil erkennen als zijn volk, en aan hen de genade, of de genade die hij hun al bewezen heeft, maar die zij veracht hebben, onthouden (1 Kron. 28:9; 2 Kron. 15:2; Hos. 1:6, 9), en hen aan hun lot wil overlaten zonder hun nog de middelen tot het heil te verstrekken (Matt. 23:37-38; Hand. 13:46; Heb. 10:26-27).

104. *Wat verder?*

Verblindighe ende verhardinghe, die op verscheyden manieren door Godts rechtveerdigh oordeel geschieden.

105. *Welcke is de straffe des toecomenden levens?*

De eeuwige verdoemenis die geschieden sal inden jonghsten dagh, wanneer Godt de godtloose verstooten sal voor alle tijdt van sijn aenschijn, ende werpen in 't eeuwige vyer metten duyvel ende sijne engelen.

106. *Hoe maect Godt ons deze sijn heylige gheboden ende heerlijke beloften, midtsgaders de ghedreyghde straffen over de ongeloovigenende ongehoorsamen bekent?*

Dit heeft hy ghedaen door den dienst des Godtlijcken woordts, want Christus, zijnde opgeharen ten hemel, heeft ghestelt apostelen, propheeten, euangelisten, herders ende leeraers, om het woordt der versoeninge als boodtschappers in Christi naem te predicken, om discipulen te maken ende gemeynten te vergaderen, 'twelck zijnde begonnen al by de tijden der apostelen, hebben dese ordre ghelaten om dat werck voort te onderhouden ende in de ghemeynten te stellen bisschoppen of ouderlingen ende diaconen om de kercken of ghemeynten te leeren, regeren ende de armen te besorghen.

107. *Heeft Christus niet noch beneffens dit alle inghestelt een sichtbaer hooft, dat in saken des geloofs niet en konde dolen, om boven alle andere te heerschen ende alle gemeynten als sijn stadthouder op aerden met hooghste autoriteyt te regeren?*

Christus is het hooft der kercke ende is by de selve, de selve regerende door sijn heyligen Gheest tot aen het eynde der wereldt, ende en vinden niet dat hy eenigh sichtbaer, onfeylbaer hooft hier beneden op aerden heeft inghestelt, maer verbiedt alle soodanighe heerschinghe in sijne ghemeynte.

108. *Wat verstaet ghy door de gemeynte Jesu Christi?*

De vergaderinghe der christenen die metter herten in Christum gheloooven ter rechtveerdigheyt ende metten monde belijden ter saligheyt.

104. *Wat nog meer?*

Verblindings en verharding, die op verschillende manier naar Gods rechtvaardig oordeel tot stand komen (Rom. 11:7-10; 2 Cor. 4:3-4).

105. *Wat is de straf in het toekomstige leven?*

De eeuwige verdoemenis die zal plaatshebben op de jongste dag, wanneer God de goddelozen voor altijd van voor zijn aangezicht zal verstoren en werpen in het eeuwige vuur bij de duivel en diens engelen (Matt. 7:22-23; 25:41; 2 Thess. 1:9).

106. *Hoe maakt God ons deze heilige geboden, de heerlijke beloften alsmede de gedreigde straffen voor de ongelovigen en ongehoorzamen bekend?*

Dit heeft hij gedaan door de bediening van zijn woord. Want toen Christus was opgevaren naar de hemel, heeft hij apostelen, profeten, evangelisten, herders en leraars aangesteld (Ef. 4:8-12) om het woord van verzoening als gezanten namens Christus te prediken (2 Cor. 5:20; Luc. 24:47), om leerlingen te maken en gemeenten te verzamelen (Marc. 16:20). Deze opdracht is al in de tijd van de apostelen begonnen en die hebben bevolen dat dit werk zou worden voortgezet en in de gemeenten bisschoppen of ouderlingen en diakenen aan te stellen (Titus 1:5; 2 Tim. 2:2; Hand. 20:28), om de kerken of gemeenten te onderwijzen, besturen en om voor de armen te zorgen (Hand. 6:1 en verder; 1 Tim. 3:8 en verder).

107. *Heeft Christus niet ook nog een zichtbaar hoofd aangesteld, dat in geloofszaken onfeilbaar is, om over alle anderen te heersen en als gemeenten als zijn plaatsvervanger op aarde met het opperste gezag te regeren?*

Christus is het hoofd van de kerk (Ef. 1:22; 5:23), en is bij haar om haar door zijn Heilige Geest tot aan het einde van de wereld te regeren (Matt. 18:20; 28:19; Joh. 14:16-18), en we vinden nergens dat hij hier beneden op aarde enig zichtbaar, onfeilbaar hoofd heeft aangesteld, maar wel dat hij alle dergelijke heerschappij in zijn gemeente verbiedt (Luc. 22:24 en verder; Matt. 23:8-9; Jac. 3:1; 1 Pet. 5:3; 3 Joh. 9-10).

108. *Wat versta je onder de gemeente van Jezus Christus?*

De vereniging van die christenen, die met het hart geloven in Christus tot gerechtigheid en met de mond belijden tot zaligheid (Rom. 10:9-11).

109. *Konnen wy wel kennen ende weten wie die zijn die alsoo metten herten in Christum ghelooven ende gehoorsaem zijn?*

Neen. Wy mogen dat uyt liefde wel ghelooven van alle die Christum metten monde belijden, tot dat het tegendeel blijcke. Maer niemandt en siet of en kent die als Godt alleen, daerom oock de ghemeynte in dier voegen aengesien onsichtbaer wordt ghenoomt.

110. *Welcke is dan de sichtbare ghemeynte Jesu Christi?*

De vergaderinge aller der ghener die 't gheloove ende de leere Christi belijden, opentlijk, metten monde, ende van den menschen bekent ende gesien kunnen worden als sy haer selven uyt de geseyde belijdenisse ende andere uyerlijcke teecken en sichtbaer ende kenbaer zijnde.

111. *Wat verstaet ghy door de catholijcke of alghemeyne kerck?*

Alle christenen die door de gheheele werelt zijnde verspreyt eene ende de selve belijdenis des gheloofs in Jesum Christum hebben, om dat sy ten aensien van dat algemeyn christen geloof te samen een lichaem maken ende eenen gheest des gheloofs hebben.

112. *Welck zijn de deelen van die alghemeyne christelijcke kercke?*

De particuliere of bysondere kercken of vergaderinghen die, d'eene hier, d'ander daer, in verscheyden coninckrijcken, landtschappen, steden ende dorpen de christelijcke religie in haar by-een-comsten oeffenen.

113. *Moghen gheen christelijcke vergaderinghen voor de kercke of ghemeynte Christi ghehouden worden dan alleen sulcke die in alle bysondere articulen of leeringen over-een comen?*

Soodanighe over-een-comste in alles waer wel te wenschen, maer dewijle verscheyden onwetenheyden die oock de ware gheloovighe soo langh sy hier leven onderworpen zijn sulcks beletten, moetmen alle die kercken die in 't geloove ende belijdenis der noodtsakelijcker waerheyt te samen over-een draghen voor ware kercken Jesu Christi houden, al ist dat sy in verscheyden saken niet eens en zijn, ende in sommige dingen niet weynigh van de waerheyt afwijcken.

109. *Kunnen wij dan wel het onderscheid maken en weten wie het zijn die met het hart in Christus geloven en gehoorzaam zijn?*

Neen (1 Cor. 2:11), maar wij mogen dat uit liefde wel aannemen van allen die Christus met de mond belijden, tot het tegendeel blijkt. Maar niemand ziet of kent hen, behalve God alleen (Hand. 1:24). Daarom wordt de gemeente in dit opzicht ook onzichtbaar genoemd.

110. *Wat is dan de zichtbare gemeente van Jezus Christus?*

De vereniging van al diegenen die het geloof en de verkondiging van Christus openlijk met de mond belijden (Luc. 12:8-9; 1 Cor. 1:2) en door de mensen herkend en gezien kunnen worden doordat zij daarin door de bedoelde belijdenis en andere tekenen zichtbaar en herkenbaar zijn (1 Thess. 1:8; Rom. 1:8).

111. *Wat versta je onder de katholieke of algemene kerk?*

Alle christenen, die zich op de hele wereld bevinden en een en dezelfde belijdenis van het geloof in Jezus Christus hebben (Ef. 4:4-6), zodat zij ten aanzien van dat algemene christelijke geloof samen een lichaam vormen (1 Cor. 12:12-13) en dezelfde geest van het geloof hebben (2 Cor. 4:13).

112. *Wat zijn de onderdelen van die algemene christelijke kerk?*

De particuliere of afzonderlijke kerken of gemeenschappen die, de een hier, de ander daar, in verschillende koninkrijken, landen, steden en dorpen de christelijke religie in hun bijeenkomsten oefenen.

113. *Mogen er geen andere christelijke vergaderingen als kerk of gemeente van Christus beschouwd worden dan alleen die welke op alle specifieke artikelen of leerstukken gelijk zijn?*

Een dergelijke overeenstemming in alle opzichten zou op zich wel wenselijk zijn, maar er zijn verschillende dingen niet kenbaar, ook niet voor ware gelovigen, zolang zij hier leven, en die belemmeren zo'n overeenstemming. Daarom moet men alle kerken die in het geloof en in de belijdenis van de noodzakelijke waarheden eensgezind zijn, beschouwen als ware kerken van Jezus Christus (1 Cor. 1:2), ook zijn zij het over verscheidene dingen niet eens, of wijken zij zelfs aanzienlijk van de waarheid af.

114. *Wat merck-teecken hebt ghy daer aen ghy de ware sichtbare kercke Christi kont kennen?*

De professie of belijdenis van de ghesonde ende heylsame leere Jesu Christi, ende de uyerlijcke onderhoudinghe van Christi gheboden.

115. *Wordt van de lidmaten der warer ghemeynte Jesu Christi niet anders vereyscht dan dat yeder een, hoeft voor hoeft, Christum belijde ende godtsaligh leve?*

Sy moeten oock dickwils op tijden ende plaetsen daar toe geordineert by een comen om Gods woordt te hooren, te samen Godt te bidden ende dancken, de h. sacramenten of ceremonien van Christo inghestelt ghebruycken ende de christelijcke discipline oeffenen.

116. *Welcke zijn de sacramenten of h. ceremonien van Jesu Christo in 't Nieuwe Testament ingestelt?*

Twee: de doop ende 't h. avontmael, waer van 't eerste, namelijk de doop, niet qualijck past op de besnijdenis, die in 't Oude Testament een teecken was van seker inlijvinghe in 't volck Gods; ende 't ander, te weten het avontmael, op het eten des paesch-lams tot dancksegginghe der Israeliten over hare verlossinghe uyt de Egyptische slavernije, die een voorbeeldt was van onse verlossinghe uyt de slavernije des Satans, der sonde ende des doodts.

117. *Wat beteeckent de h. doop daer mede alle de lidmaten des nieuwen verbonds in den naem des Vaders, des Soons ende des H. Gheests ghedoopt worden?*

Het is een h. waerteecken dat, ghelijck deurgaens de smetten ende vuyligheden des lichaems met water aafhewasschen worden, deselve oock alsoo door 't bloedt ende Gheest Christi inwendigh ghesuyvert of van de schuldt aller harer sonden volcomelijck verlost ende met de eeuwige saligheydt begifticht sullen worden, midts dat sy dat genadige verbondt Godts niet en vernietigen door hare ondanckbaerheydt; daerom sy dan oock aen hare zijde met een door den doop verbonden worden hare saligheydt van God door Jesum Christum den middelaer, in kracht des H. Gheests met vertrouwen te verwachten, ende alle vuyligheydt der boosheydt verwerpende, ende alle last der aenlegghende sonden aflegghende, volstandelijck den strijdt der Godtsaligheydt te loopen die ons is voorghestelt.

114. *Aan welk kenteken kun je de ware zichtbare kerk van Christus herkennen?*

Aan de belijdenis van de gezonde en heilzame verkondiging van Jezus Christus (Matt. 10:32; Heb. 10:23) en aan het onderhouden van de geboden van Christus (Mat. 12:50; Luc. 8:21; Joh. 13:35).

115. *Wordt er van de leden van de ware gemeente van Jezus Christus nog iets anders vereist dan dat zij elk afzonderlijk Christus belijden, en een aan God welgevallig leven leiden?*

Ze moeten ook vaak op daartoe aangewezen tijden en plaatsen (1 Cor. 16:1-2) bijeenkomen om Gods woord te horen (1 Cor. 14:26, 33 en verder; 5:4), gezamenlijk tot God bidden en hem danken (Hand. 4:29; 12:12), aan de door Christus ingestelden sacramenten of plechtigheden deelnemen (Hand. 2:42, 46, 47; 1 Cor. 11:20 en verder) en de christelijke tucht handhaven (1 Thess. 5:14; 1 Corinthiërs 5).

116. *Welke zijn de door Jezus Christus in het Nieuwe Testament ingestelde sacramenten of heilige plechtigheden?*

De doop (Matt. 28:19; Marc. 16:16; Hand. 2:28) en het heilige avondmaal (Matt. 26:26-28; Luc. 22:19-20; 1 Cor. 11:23 en verder). Het eerste, de doop, lijkt wel wat op de besnijdenis, die in het Oude Testament een teken was van een soort inlijving in het volk van God (Gen. 17:10 en verder; Col. 2:11-12); het tweede, te weten het avondmaal, op het eten van het paaslam bij wijze van dankzegging van de Israëlieten voor hun verlossing uit de Egyptische slavernij, die een voorafbeelding was van onze verlossing uit de slavernij van de Satan, van de zonde en van de dood (Exodus 12; 1 Cor. 5:7-8).

117. *Wat betekent de heilige doop, waarmee alle leden van het nieuwe verbond gedoopt worden in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest?*

Het is een heilig symbool daarvan dat, zoals de vlekken en het vuil van het lichaam met water afgewassen worden, zij ook door het bloed en de Geest van Christus inwendig worden gereinigd (Hand. 22:16; 1 Pet. 3:2), of van de schuld van al hun zonden volledig verlost en het eeuwige heil zullen krijgen, als zij tenminste niet dat genadige verbond met God vernietigen door hun ondankbaarheid (1 Cor. 10:1 en verder; 2 Cor. 6:1; Heb. 4:1). Om die reden worden zij van hun kant door de doop meteen ook verplicht hun heil vanwege God door Jezus Christus de middelaar, in de kracht van de Heilige Geest, vol vertrouwen te verwachten (Rom. 6:3 en verder; Col. 2:12; Gal. 3:27), alle vuiligheid van slechtheid te verwerpen (Jak. 1:21-22; 1 Pet. 2:1-2) en alle last van de zonden om ons heen af te leg-

gen, om met volharding de wedloop die voor ons ligt, van een aan God welgevallig leven, te lopen (Heb. 12:1).

118. *Wat beteekent het h. avontmael?*

Het is een h. ceremonie van Christo Jesu ingestelt, daer mede de gheloovighe, haer selven eerst wel beproeft hebbende, het h. broodt, opentlijck in de vergaderinghe ghebroken, eten, ende den wijn, voor yeders oogen ingheschoncken, drincken tot gedachtenis ende vercondinghe van de bloedighe doot die Christus voor ons ghesmaect heeft, ende ons is als een spijs ende dranck daer mede onze zielen immer soo krachtelijck gevoedt worden in de hope des eeuwighen levens als onse lichamen met spijs ende dranck onderhouden worden in dit tijdelijcke leven; alles om in de gheestelijcke ghemeynschap, die wy met Jesu Christi lichaem ende bloedt ende volghens Jesu Christo selve ende alle sijne weldaden hebben, door den gheloove meer en meer toe te nemen, ende de liefde die wy met alle gheloovighe als gheleden eens lichaems hebben ende willigh zijn te onderhouden, opentlijck voor Godt ende de werelddt te betuygen.

119. *Gheschiedt in 't ghebruyck des h. avondtmaels gheene wesentlijcke veranderinghe van broodt ende wijn in Christi lichaem ende bloedt, of plaetselijcke ende lichamelijcke vereeninghe, insluytinge of t'samen-voeinghe des lichaems ende bloedts Jesu Christi met, in of onder het broodt ende wijn, of oock eenigh datelijck offer van Christi lichaem tot versoeninge voor onse sonden?*

Alle dese dinghen zijn buyten Jesu Christi instellinghe, ende strijden teghen de H. Schrift, tegen de waerheyte der menschelijcke nature Jesu Christi, ende teghen de articulen onses alghemeynen christelijcken geloofs, seggende dat Christus is sittende inden hemel aen de rechterhandt sijns Vaders, ende dat hy sal komen oordeelen levende ende dooden. Ende wat het versoen-offer aengaet, wy en kennen gheen ander als dat eenighe daer mede Christus als onse hooghe-priester hemselven eens voor al op-gheoffert heeft tot vergiffenis onser sonden, waer van wy in 't avondtmael gheheughenisse houden.

118. *Wat betekent het heilig avondmaal?*

Het is een heilige plechtigheid, door Christus Jezus ingesteld, waarmee de gelovigen, na zorgvuldig zelfonderzoek (1 Cor. 11:28), het heilige brood eten dat openlijk in de vergadering is gebroken, en de wijn drinken die voor ieders ogen is ingeschonken, tot gedachtenis (1 Cor. 11:24-25) en verkondiging (1 Cor. 11:26) van de bloedige dood die Christus voor ons heeft ondergaan, en die ons is als voedsel en drank waarmee onze zielen steeds weer krachtig gevoed worden in de hoop op het eeuwige leven, zoals onze lichamen met voedsel en drank gevoed worden in dit tijdelijke leven. Dit alles dient om in de gemeenschap die wij hebben met het lichaam en het bloed van Jezus Christus (1 Cor. 10:16), en dan ook met Jezus Christus zelf en al zijn weldaden, steeds meer toe te nemen, en van de liefde die wij met alle gelovigen, als leden van een lichaam (1 Cor. 10:17), hebben en willen onderhouden, openlijk voor God en de wereld te getuigen.

119. *Gebeurt er in het gebruiken van dit heilige avondmaal nog een wezenlijke verandering van het brood en de wijn in Christus' lichaam en bloed, of een lokale en lichamelijke vereniging, insluiting of samenvoeging van het lichaam en bloed van Jezus Christus met, in, of onder het brood en de wijn, of ook een feitelijke offer van het lichaam van Christus ter verzoening van onze zonden?*

Al deze dingen zijn niet door Jezus Christus ingesteld en strijden met de heilige boeken (1 Cor. 11:26), met de werkelijkheid van de menselijke aard van Jezus Christus (Luc. 24:39) en met de artikelen van ons algemeen christelijke geloof, die zeggen dat Christus zit aan de rechterhand van zijn Vader en dat hij zal komen om de levenden en de doden te oordelen (Hand. 1:9-11; 3:21; Heb. 8:4; Filipp. 3:20). En wat het zoenoffer aangaat: wij kennen geen ander zoenoffer als dat ene, waarmee Christus als onze hogepriester zichzelf voor eens en vooral geofferd heeft tot vergiffenis van onze zonden (Heb. 9:24-25; 10:10, 14), dat wij in het avondmaal gedenken.

120. *Wat houdt ghy van de christelijcke kerckelijcke discipline?*

Dat die bestaet in onderlinghe broederlijcke vermaninghe ende berispinghe der broederen die men weet in eenige sonden, ende bysonder in eenigh leelijck openbaer stuck ghevallen te zijn, op dat sy boete doen ende haer beteren. Ende indien sy, dickwils vermaent zijnde, halsterrigh blijven sonder hen te willen beteren, hun te mijden ende de ghemeenschap der christelijcker broederschap ontsegghen, opdat de ghemeeynte Godts niet ghe-ergert, ende andere te meer tot volherdinge in de Godtsaligheydt gheporret worden. In sulcker voegen nochtans dat door dese discipline de naturelijcke, goddelijcke ende menschelijcke verbintenissen tusschen man ende vrou, ouders ende kinderen, heeren ende knechten, overigheden ende onderdanen, noch hare onderlinge schuldige plichten daer door niet ghekrenckt of naghelaten, veel min verbroken en werden, ja oock selfs de liefde niet aen de vyanden. Ende behoort dese discipline soo wel aen de leeraers ende opsienders der kercke, als aen de gemeene leden (doch in alle liefde ende christelijcke bescheydenheydt die altijdts siet op de stichtinghe) gheoeffent te worden daer het noodigh is, tot dat sy hen bekeeren ende beteren.

120. *Wat is je opvatting van de christelijke kerkelijke discipline?*

Dat die bestaat uit onderlinge broederlijke vermaning en berisping van broeders, van wie men weet dat zij tot zonde zijn vervallen, in het bijzonder een afkeurenswaardige, openbare aangelegenheid, opdat zij boete doen en zich beteren (Matt. 18:16-18; 1 Cor. 5:2 en verder; 1 Thess. 5:14). En als zij hardnekkig zijn, ook na dikwijls vermaand te zijn, om hen dan uit de weg te gaan en hun deelname aan de gemeenschap van de christelijke broederschap te ontzeggen (2 Thess. 3:6, 14-15; 1 Cor. 5:2, 9-13), opdat de gemeente van God er niet slechter van wordt (1 Cor. 5:6) en anderen eens te meer tot volharding in het leiden van een aan God welgevallig leven worden aangezet (1 Tim. 5:20). Weliswaar met dien verstande, dat door deze tucht de natuurlijke, goddelijke en menselijke verbintenissen tussen man en vrouw (Mat. 5:31-32; 19:5 en verder), ouders en kinderen (Ef. 6:1-4), heren en knechten (Ef. 6:5-6 en verder), overheden en onderdanen (Rom. 13:1 en verder; 1 Pet. 2:13, 15-16), en de plichten die zij jegens elkaar hebben, daardoor niet mogen worden beschadigd, nagelaten, laat staan verbroken worden; ja, zelfs niet de liefde tot de vijanden (Matt. 5:43 en verder; Luc. 6:27 en verder; Rom. 12:18 en verder). Deze tucht is de taak van zowel leraars en opzieners van de kerk (Hand. 20:28; 1 Pet. 5:1-3; 1 Tim. 5:19-21; Titus 1:11-13) als de gewone leden (maar altijd in liefde en gematigdheid, die altijd opbouwend wil zijn; 1 Cor. 8:10; 14:41), waar het maar nodig is, totdat zij zich bekeren en beteren.

121. *Welcke is dan den hoogsten troost ende vreughde eens waren christen mensches, beyde in het leven ende in het sterven?*

Dese, dat Godt almachtigh hem niet alleen, ghelijck als andere menschen, gheschapen heeft ende noch daghelijcks door sijne groote goedertierenheynt onderhoudt ende bewaert, maer insonderheynt ende voornamentlijck dat hy hem oock geroepen ende ghebracht heeft tot sijne kennisse ende sijns lieven Soons onse Heeren ende Salighmakers Jesu Christi, ende door den selven gheloove ende bekeeringe ghegeven heeft; welcke hem oock door sijn dierbaer bloet Gode ghekocht ende door sijnen Gheest verlost heeft van de wet der sonde ende des doodts, door den selfden in hem noch woont, hem gheleyt ende ghetuyght mede met sijnen geest dat hy een kindt Godts is, sulcks dat hy in Christo Jesu wandelende, niet na den vleesche maer na den gheeste, gheen verdoemenisse voor hem en is, maer gerechtveerdicht zijnde uyt den gheloove vrede heeft met Godt door Jesum Christum, verheugende sich in de hope der eerlijckheynt Godes, oock midden inde verdruckinghen, welcke hy weet dat door de genade Godes hem ten goede helpen sullen ende in geenderhande manieren en kunnen scheyden van de liefde Godes die in Christo Jesu is. So oock dat hy, als den tijdt sijner verscheydinghe na-by sal zijn, door Jesum Christum sijnen ghetrouwen hooghen-priester tot Godt als tot sijnen goedertieren Vader gaende, met vertrouwen op de genade Godes in Christo Jesu, sal segghen: Vader, in uwe handen sal ick mijnen geest bevelen; verwachtende voorts als met uytgereckten halse de openbaringhe der kinderen Godes, de verlossinghe sijnes lichaems van de dienstbaerheynt des verderfs ende de croone der gherechtigheynt, die hy weet met den apostel Paulo 2 Tim. 4 hem wech-gheleyt te zijn, ende dat ten dien dage hem geven sal de Heere die daer is een rechtveerdigh richter, ende niet alleen hem, maer oock allen die sijne verschijninghe lief ghehadt hebben.

EYNDE.

121. *Wat is dan de hoogste troost en vreugde van een ware christenmens, zowel in leven als in sterven?*

Deze, dat de almachtige God hem, net als alle andere mensen, niet alleen geschapen heeft en nog dagelijks door zijn grote goedertierenheid in stand houdt en bewaart (Hand. 17:25-28), maar in het bijzonder en vooral ook hem geroepen heeft en met hem en zijn dierbare Zoon, onze Heer en heiland Jezus Christus (Filipp. 1:20; Hand. 5:31) kennis heeft laten maken (Hand. 16:34) en door hem ook geloof en bekering heeft gegeven. Die heiland heeft hem ook door zijn kostbaar bloed voor God gekocht (1 Cor. 6:10-11; Openb. 5:9), en door zijn Geest verlost van de wet van de zonde en de dood. Die Geest woont in hem, begeleidt hem en getuigt met zijn geest getuigt dat hij een kind van God is (Rom. 8:2, 9, 14 en verder). Dit alles zodat er, als hij in Christus Jezus wandelt, niet naar het vlees, maar naar de Geest (Rom. 8:1), voor hem geen verdoemenis is, maar hij, gerechtvaardigd uit het geloof, vrede heeft bij God door Jezus Christus. En hij verheugt zich in de hoop op de heerlijkheid van God, ook in de verdrukkingen (Rom. 5:1-3), waarvan hij weet dat zij hem door de genade van God meewerken ten goede en hem op geen enkele wijze kunnen scheiden van de liefde van God die in Christus Jezus is (Rom. 8:28 en verder). En ook dat hij, als zijn stervenstijd nabij is, en hij door Jezus Christus, zijn trouwe hogepriester (Heb. 7:25), op weg gaat tot God, als tot zijn goedertieren Vader, in vertrouwen op de genade van God in Christus Jezus (Heb 4:16), zal zeggen: 'Vader, in uw handen beveel ik mijn geest' (Luc. 23:46), terwijl hij met reikhalzend verlangen wacht op het openbaar worden van de kinderen van God, op de verlossing van het lichaam van de slavernij van het verderf (Rom. 8:19, 20, 23), en op de krans van de rechtvaardigheid, waarvan hij met de apostel Paulus (2 Tim. 4:8) weet dat die voor hem is weggelegd en dat die hem door de Heer, de rechtvaardige Rechter, op die dag zal worden gegeven; en niet alleen aan hem, maar ook aan allen die zijn verschijning hebben liefgehad.

EINDE.